

TEYYUB QURBAN

HƏQİQƏT OLDUĞU KİMİ

“ADİLOĞLU”
Bakı - 2011

Redaktor: Paşa Əfəndiyev
Əməkdar elm xadimi

Teyyub Qurban. HƏQİQƏT OLDUĞU KİMİ
(təkrar nəşr)
Bakı, «ADİLOĞLU» nəşriyyatı, 2011, 140 səh.

Kitabda ilk dəfə olaraq Mikayıl Rəfilinin fəaliyyəti indiyədək oxuculara məlum olmayan arxiv materialları əsasında göstərilir, XX əsrin böyük mütəfəkkiri və pedaqoqlarından biri olmuş elm dühasına həyatının çətin məqamlarında Mir Cəfər Bağırovun köməkliyindən söhbət açılır.

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Mənim atam Mikayıl Həsən oğlu Rəfili Azərbaycanın tanınmış şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. O, həm şair, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, həm də sənətşünas və pedaqoqdu, üstəlik çox gözəl nətiq idi. 1945-ci ildə 40 yaşına qədəm qoymuş atam artıq filologiya elmləri doktoru və professordur, elə həmin vaxtlardan da bədxahları əl-qol atmışdılar, onu kosmopolitizmdə və Qərbi-Avropa mədəniyyətinə pərəstişdə günahlandırırdılar. Atama qarşı barışmamazlığın bir səbəbi də vardı - böyük qardaşı repressiyaya məruz qalmış və Qazaxıstana sürgün edilmişdi.

40-cı illərin axırlarında və 50-ci illərin əvvəllərində atama qarşı tənqidlər kəskinləşdi. O, kafedra müdiri vəzifəsindən və bir neçə ali məktəbdə müəllimlikdən kənarlaşdırıldı. Qərəzkarlar onu mətbuat səhifələrində tənqid atəsinə tutudular, yazılarında mənliyini alçaldan kobud ifadələr işlətdilər. Dünən atama mədhnə oxuyanlar ondan üz döndərdilər, hətta salam da vermədilər. Bəzi dostları da atamdan uzaq qaçdılar. Həmin vahi-

məli çağları xatırlayanda anam deyərdi ki, gözlərimizə yuxu getməzdi, ümidimiz hər şeydən və hər kəsdən üzülmüşdü. Gözləyirdik ki, qapımız döyüləcək və...

Belə səksəkəli günlərdən birində (mən o günü "xoş gün" adlandırıram, başqa cür adlandırmaq da olmaz) axşamdan xeyli keçmiş qapımız döyüldü. Nənəm, anam və mən mətbəxə qısıldıq. Atam qapıya tərəf getdi. Və birdən mətbəxə, bizimlə görüşüb salamlasmağa atamın yanında qonaq da gəldi. Gözlərimizə inanmadıq, elə bil yuxu görürdük - bu, Mir Cəfər Bağirov idi. Bizimlə bir masa arxasında çay içdi, sonra atamla birlikdə yan otağa keçdi, atamın iş kabinetinə. Onlar uzun-uzadı söhbət etdilər... M.C.Bağirova atamla, nənəmlə, anamla və mənimlə (onda beş yaşında idim) vidalaşdıq məzili tərk etdi, hamımız dinməz-söyləməz biri-birinin üzünə baxaraq sükuta daldıq. Sən demə, həmin gün atamın həyatında dönüş anı imiş. Ertəsi günü onu bütün vəzifələrinə bərpa etdilər, əsərləri yenidən çap üzünə görməyə başladı, hamımız rahat nəfəs aldığımız. Atamın başına gətirilən müsibətlər zamanı M.C.Bağirovun bəd ayaqda ona necə kömək etməsi barədə atamın vəfatından sonra anamdan çox şeylər eşitmişəm. İndi, o dövrlərdən uzun illər keçdiyi bir vaxtda tarixin çətin və mürəkkəb sınaqlarından çıxmış o müdrik və zəhmli insanı - Mir Cəfər Bağirovu dərin minnətdarlıq hissi ilə təsəvvürümdə atamla yanaşı canlandırıram. Bəli, Mir Cəfər Bağirov yaxşı dərk etmişdi ki, xalqımızın istedad sahiblərini qorumaq lazımdır.

Selcan Rəfili
Mikayıl Rəfilinin qızı

REDAKTORDAN

İnsan ilk müəllimini bütün ömrü boyu unuda bilmir. Ana dilimizin sehrini mənə Qax rayonunun İlisu kəndində ilk müəllimim Süleyman Harunov öyrətmişdir. Rus dilinin incəliklərinə isə orta məktəbdə Qori seminariyasında təhsil almış, respublikanın Əməkdar müəllimi, Lenin və Qırmızı Əmək Bayrağı ordenli mərhum atam Şərif Əfəndiyevin səyi nəticəsində bələd olmuşam. Elmdə isə ilk müəllimim xalqımızın görkəmli alimi və pedaqoqu professor Mikayıl Rəfil olmuşdur. Professor böyük alim və çox maraqlı şəxsiyyət idi. Bu qeydlərimlə mən onun elmi - redaqoji, ədəbi fəaliyyəti barədə qısa söhbət açmaq fikrindəyəm. Son illər mətbuatda gözəl bir kəlam dolaşır: "Müasirləri yazmasa". Mən üç il (1950-53 cü illər) professor M. Rəfilinin aspirantı olmuş və beş il də onun müdir olduğu kafedrada işləmişəm. Bu qeydlərimlə əziz və unudulmaz müəllimimlə əlaqədar bir neçə xatirə - epizodu oxucularla bölüşdürmək istəyirəm.

İş elə gətirmişdir ki, ali məktəb auditoriyalarında prof. M. Rəfil mənə mühazirə oxumamışdır. Bizim əvvəlki və sonrakı qruplarda o dərs demişdir, "Ədəbiyyatşünaslığa giriş" və "Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı" fənnlərini aparırdı.

1949 cu il. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" fənnindən ixtisas seminarı dərsi idi. Ümumi mövzumuz C. Cabbarlının həyat və yaradıcılığına aid idi. Müəllimimiz isə Yaqut xanım Dilbazi idi. Məşğələ yenidən başlamışdı ki, sürətlə qapı açıldı, kafedra müdiri professor M. Rəfil auditoriyaya daxil oldu. Qabaqda müəllimin yanında əyləşdi. Tələbə yoldaşım Mirseyid Əhmədov "C. Cabbarlının sosializm quruluşuna həsr edilən əsərləri" mövzusunda məruzə etdi. Məruzə qurtardı. Həmişə seminar məşğələlərində çox çətinliklə söz alan, sakit və utancaq olan mən çıxış üçün söz istədim. Çıxışım qurtaran kimi professor cibindən bir bloknot çıxardı, qələm götürdü və mənə müraciətlə soruşdu: - Adınız, fəmiliniz?

Bloknota yazıldım. Burada əlavə edim ki, M. Rəfil bütün tələbələrə imtahanda, mühazirədə, seminar məşğələlərdə "Siz" deyərək müraciət edərdi. Bir neçə gündən sonra müəllimimiz dedi ki,

professor həm məruzəni, həm də çıxışların mətnlərini istəyir, hazırlayıb verdik.

Dövlət imtahanı verirdik. Sədrimiz görkəmli ədəbiyyatşünas və ədib prof. Cəfər Xəndan Hacıyev idi. Üzvlər sırasında M. Rəfililə bərabər Ə. Dəmirçizadə, Mehdi Mehdizadə, Əhməd Kərədi Zəizadə, Səlimə Əfəndiyeva və başqaları var idi. Yadımdadır ki, suallarımın biri M. P. Vaqifin yaradıcılığına aid idi. Danışib qurtarandan sonra prof M. Rəfililə mənə M. P. Vaqif yaradıcılığının üç dövrü - ilk, saray dövrü və son illəri haqqında öz şəxsi mülahizələrimi şərh etməyi xahiş etdi. Əlbəttə mən danışdım, amma hiss etdim ki, professor razı qalmadı. Burada onu əlavə edim ki, M. Rəfilinin tələbələri bilirlər ki, professor həmişə çalışırdı ki, tələbə sərbəst olaraq öz fikrini söyləsin. O, həmişə tələbələrə müstəqil düşünmək və fikir söyləmək bacarığı aşılamağa çalışırdı.

Mikayıl Həsən oğlu Rəfililə 1905-ci ildə Qasım İsmayilov rayonunun Borsunlu kəndində anadan olmuşdur. 16 yaşında atasını itirmişdir. Kənddə oxuyub, Gəncəyə gəlib Əmək məktəbinə daxil olub. 1922-ci ildə oranı bitirmişdir. Bir müddət o, Bakı Universitetinin Şərqiyyat fakültəsində oxuyub. Sonra Moskva universitetinin ədəbiyyat və incəsənət fakültəsini bitirmişdir. Bakıya qayıtmışdır. "Maarif və mədəniyyət" jurnalında məsul katib olub. Azərnəşrdə şöbə müdiri işləyib. "Bakinskiy raboçiy" qəzetinin əməkdaşı olub. 1935-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Leningrad şöbəsində doktoranturada oxumuşdur. 1936 -cı ildə "Türk qərbciləri" adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bakıda elmi-tədqiqat, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda mühazirələr oxumuşdur. Ömrünün 25 ilini ADRU-da keçirmişdir. 1944-cü ildə Tifisdə "XVI əsrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı" mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir.

M. Rəfililə SSRİ Yazışılar İttifaqının üzvü olmuşdur. 1934-cü ildə SSRİ yazıçılarının I-ci qurultayının iştirakçısı olub və çıxış eləmişdir.

Yaradıcılığına 1926-cı ildən başlamışdır. Azərbaycanda sərbəst şeirin banilərindəndir. 4 şeirlər kitabı çap olunub. "Lirik şe-

irlər" (1930), "Yeni tarix" (1934), "Durna" (1937) və s. Akademik Məmməd Arif şair Rəfi haqqında aşağıdakı sözləri demişdir: "M. Rəfi ruhən şair idi, onun deməyə sözü var idi. Bir şair kimi, xüsusən yaradıcılığının ilk dövründə yazdıqları hər şeydən əvvəl öz səmimiliyi ilə diqqəti cəlb edirdi". M. Rəfi şeir yazırdı və Azərbaycan şeiri haqqında məqalələr də yazırdı.

Professor M. Rəfi geniş erudisiyaya, biliyə, ədəbi və elmi istedadla malik nadir şəxsiyyət idi. Əlbəttə, onun bütün elmi, pedaqoji işi haqqında danışmaq çətindir. Ancaq mən bəzi məqamları yada salmaqla kifayətlənəcəyəm.

Prof. M. Rəfinin tədqiqat obyekti Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi idi. Xüsusilə onun ən qədim dövrü idi. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq M.F.Axundov da daxil olmaqla ədəbiyyatımız haqqında onun çoxlu məqalələri və kitabı var. M. Rəfinin ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətimizi rus və digər xalqlar içində yayması və təbliğ etməsi idi. Böyük qürur hissi və iftixarla Nizami, Xəqani, Qazi Burhanəddin, Nəsimi haqqında, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov haqqında danışdı. Bununla belə professorun tədqiqat coğrafiyası bütün dünya ədəbiyyatı idi. Xüsusilə XIX əsrin axırları - XX əsrin əvvəllərində yaşayan dünya ədəbiyyatı korifeyləri haqqında. Burada bir incə mətləb var idi. O, dünyanın hər hansı böyük sənətkarı haqqındasa yazanda, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqə tapırdı. Beləliklə Nəsimi, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov kimi ədəbiyyatımızın nəhəngləri dünya sənətkarları səviyyəsində öyrənilirdi.

M. Rəfinin axtarışlar coğrafiyası bütün dünya ədəbiyyatını əhatə edirdi. O, dünya ədəbiyyatında gedən ədəbi prosesləri diqqətlə izləyirdi, yeni əsərlərə öz münasibətini bildirirdi. M.Rəfi XIX-XX əsrlərdə dünyanın ən böyük sənətkarları haqqında yazıb. Həmin sənətkarlar dünyagörüşü, yaradıcılıq metodu və üslub etibarilə tamamilə müxtəlif şəxsiyyətlərdir. Məsələn, alman Hautman (Nobel mükafatı laureatı), Bexer, Heyne, Şiller, italyan Dante, fransızlar - Romen Rolan, Anri Barbüs, Viktor Hüqo, Onore de Balzak, Şekspir, Bernard Şou, Drayzer, Cek London, Hamsun (Nobel mükafatı laureatı), Anderson, Stevan Sveyq, Servantes, Robendranat Taqor və başqaları. Bu sənət-

karların yaradıcılıq metodu ekspressionizm, impressionizm, simvolizm, sentimentalizm, romantizm, realizm və başqa ədəbi cərəyanlardan ibarət idi. Bu cərəyanları dərk etmək özü bir problemdir. M. Rəfili həmin yaradıcılıq metodlarını əvvəlcə dərk edib, sonra həmin sənətkarların yaradıcılığında onları üzə çıxarıb dərin təhlilini verən çoxlu məqalələr yazıb ki, onlar indi də 1930-cu illər ədəbiyyat tariximizdə əhəmiyyətli bir yer tutmaqdadır.

Professor M. Rəfili böyük tərcüməçi idi. Özü çox zaman bu və ya digər xarici yazıcının əsərini öz dilində oxuyur və xoşa gəldiyini ana dilimizə çevirib, Azərbaycan oxucularına verirdi. Xarici dillərdən V. Hüqonun "Paris Notr Dam kilsəsi" (1936), "Səfilər" (1958), Balzakın "Qorio Ata", novellalar, L.N.Tolstoyun "Dirilmə" (1951), Qoqolun əsərləri, I cild, və başqa yazıçı və şairlərin əsərlərini ana dilimizə tərcümə etmişdir.

M. Rəfili həm də keçmiş sovetlər ölkəsində yaşayan xalqların ədəbiyyatından həm tərcümələr etmiş və həm də çoxlu məqalələr yazmışdır. Şota Rustaveli, Ukrayna şairləri Pavlo Tisina, Mikola Basan, Pribaltika şairi Raynis, Orta Asiya türklərinin Nəvai, lahuti, Abay, Firdovsinin "Şahnamə"si və s. haqqında yazmışdır. Bu məqalələrdə M. Rəfili həmin xalqların ədəbiyyatlarında tipoloji qanunauyğunluqlar axtarır, yaxın, oxşar tellər tapıb üzə çıxarırdı. Məsələn Nizamidən danışanda Avropa humanizmini, Höte yaradıcılığını xatırladırdı, "Kitabi-Dədə Qorqud"dan danışanda antik eposlara yaxın cəhətlər üzə çıxarırdı. Bütün bu tərcümə və axtarışlar M. Rəfili üçün bir məqsədə xidmət edirdi. Mənsub olduğu xalqın dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində yeri və mövqeyini tapıb aşkarlamaq. Aşağıda professor M.Rəfilinin kitablarının tam olmayan siyahısını veririk:

1. M.F.Axundov - 1939-cu il.
2. Drevnəe azerbaydjanskaə literatura - 1942 q.
3. Nizami - 1939-cu il.
4. N. Nərimanov - 1956-cı il
5. M. Şəfi Vazeh 1958-ci il

6. M.F.Axundov (ikinci kitab) - 1959-cu il
7. Puşkin - 1942-ci il
8. Serafimoviç - 1933-cü il
9. Çexov - 1944-cü il
10. Şevçenko - 1939-cu il
11. Qoqol - 1958-ci il
12. Mayakovski - 1932-ci il.
13. Kirilov - 1944-cü il və s.

Bunlar prof. M.Rəfilinin həmin sənətkarların həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş kitablarıdır. Prof. M.Rəfil M.F.Axundov haqqında "Səbuhi" adlı kinossenari yazıb. Prof. M. Rəfil "Xosrov və Şirin" adlı opera librettosu yazıb. Operanın musiqisi Niyazinindir. Prof. M. Rəfil Azərbaycanın orta məktəbləri ilə də bağlı olmuşdur. Hələ Böyük Vətən müharibəsindən əvvəl orta məktəblər üçün, xüsusilə VIII siniflər üçün "Qədim ədəbiyyat" dərslisini yazmışdır. Bu kitab müəllifin ölümünə qədər fasiləsiz olaraq hər il çap olunmuşdur. Ali məktəb tələbələri üçün 1958-ci ildə yazdığı "Ədəbiyyatşünaslığa giriş" dərslisi də öz tərəvəti-ni saxlayır.

M.Rəfil auditoriyaya əlində qeydlərsiz daxil olmazdı. Ədəbi aləmdə, ədəbiyyatşünaslıqda olan yeniliklərə hamıdan əvvəl M.Rəfil bələd olardı, həm kafedra üzvlərinə, həm də tələbələrinə danışardı. Ona qulaq asmaqdan doymaq olmazdı. O zaman M.F.Axundov adına Dillər İnstitutu hələ ayrılmamışdı, bir fakültə kimi bizim institutun tərkibində idi. Aspirant olandan sonra məni, həm Azərbaycan, həm də rus şöbələrində olan mühazirələrinə aparırdı. Onun ilhamla, ürəklə, pafosla oxuduğu mühazirələrin əks-sədası indi də qulaqlarımdadır.

Gəfər Xəndan institutumuzda rektor keçən kimi ilk əmrlərdən biri vasitəsilə prof. Ə. Dəmirçizadəni dil və ədəbiyyat fakültəsinə dekan təyin etdi. Bir gün mənə dedilər ki, prof. Ə. Dəmirçizadə səni çağırır. Getdim, professor söylədi ki, mən indicə fakültəni bitirən məzunların sənədləri ilə tanış oldum, sən fərqlənmə diplomu almısan, bizə aspiranturaya yer veriblər, sənədlərini hazırla. Mən, əlbəttə, professora minnətdarlığımı bildir-

dim. Ə.Dəmirçizadə dedi ki, ədəbiyyat kafedrasına get, prof. M. Rəfili ilə görüş, söhbət et və ondan referat üçün mövzu götür. Məni həyəcan və qorxu bürüdü. Tələbə yoldaşlarım dedilər ki, M.Rəfili həddən artıq tələbkardır, sən, çətin ki, onun müsabiqəsindən keçə biləsən. Yenə hardansa mənə cəsarət gəldi. Kafedraya getdim, professor tək oturmuşdu, fikrimi bildirdim, o saat məni xatırladı və heç bir sual vermədən sol əlinin barmaqlarını alnında gəzdirdi, fikirləşdi və referat üçün bir mövzu yazdı. Mən "Müsibəti - Fəxrəddin" ədəbiyyatımızda ilk faciə əsəri kimi" mövzusunu seçdim, hiss eləmişdim ki, o razı qaldı. Bir müddətdən sonra aspiranturaya ərizə verən məzunları Cəfər müəllim öz kabinetində qəbul etdi və söhbət apardı. Beləliklə, mən imtahan verib 1950-ci ildə professor M. Rəfilinin aspirantı oldum. Respublikamızın üç ən böyük filoloqunun qayğısı sayəsində mən aspiranturada saxlandım.

Mənə namizədlik dissertasiyası üçün mövzu təsdiq olunmalı idi. Bir gün professor məni yanına çağırırdı və yenə də sol əlinin barmaqlarını alnında gəzdirə-gəzdirə fikirləşdi, üç mövzunu kağıza yazıb mənə göstərdi. Mövzulardan biri Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığına aid idi. O biriləri isə dəqiq yadımda qalıb. "Od gəlini" və tarixi dram problemi, "Koroğlu" Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanıdır. Sonuncu mövzunu seçdim. Yenə üzünün hərəkətindən hiss etdim ki, professor razı qalmışdır.

Mənə qədər prof. M. Rəfilinin Nazim Axundov, Kamal Qəhrəmanov, Münəvvər Cavadova kimi aspirantları var idi. Sonra Şixəli Qurbanov, Alməmməd Alməmmədov, Murtuz Sadıqov da professorun aspirantı oldular. Bizi məsləhət üçün vaxtaşırı evinə çağırır, zəngin kitabxanası ilə tanış edərdi. Geniş otaqda böyük yazı masası, onun qabağında isə jurnal masası qoyulmuşdu. Jurnal stolunun üstündə iki yazı makinası var idi, biri azərbaycanca, biri də rusca, hər ikisində də professor həvəslə, enerji ilə yazırdı. Bizə Viktor Hüqonun "Səfillər" romanından və V.V.Mayakovskinin şeirlərindən etdiyi tərcümələri oxuyardı, oxuyanda xüsusi bir görkəmdə olardı.

Bununla belə, M.Rəfili bizimlə rus, xarici ölkələr, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemləri barədə söhbət-

lەر açardı. Çox yaxşı yadımdadır, həmişə də söhbəti xalqımızın, dilimizin mənşəyi məsələsinə gətirib çıxarırdı, tez-tez öz-özünə belə bir sual verirdi. Yaxşı, biz dilimizi X-XII əsrlərdən başlayırsa, bəs əvvəl hansı dildə danışmışıq. Əlbəttə, professorun bu sualları 1950-ci ilin axtarırları səviyyəsində olurdu. Məlumdur ki, əvvəllər M.Rəfili qədim Azərbaycan ədəbiyyatı, onun tarixi, qaynaqları ilə xüsusi ilə məşğul olurdu. O biri tərəfdən əlavə edək ki, eramızın əvvəllərində, hətta eramızdan əvvəlki dövrdə Azərbaycanda yaşayan türk qəbilələri, onların xalqımızın, onun dilinin inkişafında yeri və mövqeyi məsələləri hazırda oldubunu səviyyədə tədqiq edilib müəyyən nəticələr çıxarılmalıdır. Ona görə də professor hər dəfə söhbət zamanı bu tipli suallar verir, özü də müxtəlif qütblərdən cavablar axtarırdı. Bizə görə o zaman mədəniyyətimiz tarixində onu düşündürən, narahat edən ümdə problemlərdən biri də bu idi.

Bir gün professor yenə də bizi məsləhətə çağırmışdı. Bu zaman o biri otaqdan qaça-qaça balaca bir qız gəlib onun qucağında oturdu. Professorun əhvalı şənləndi, gülə-gülə dedi ki, bu Canadır, mənim qızımdır (onu övladlığa götürmüşdü, deyirdilər ki, qardaşının qızıdır.) Elə o saat əlavə etdi ki, qızıma "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında olan "Qanturalı boy"undakı Selcan xatunun adını qoymuşam dastandan mənə qalan yecanə yadigar budur. Oxuculara məlum olsun ki, 1950-ci illərin əvvəllərində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları xalqa zidd bir əsər kimi qadğan olmuş, orta və ali məktəblərin proqramlarından çıxarılmışdı. Söhbət həmin dövrə düşdüyü üçün professor belə deyirdi.

Dissertasiya üzərində işlədiyim vaxtlar daim nəzarəti üstümdə idi. Tez-tez oxuduğum mənbələr barədə məlumat tələb edirdi, hətta bir neçə dəfə kafedra iclasında hesabatımı da qoymuşdu. Bir gün dedim ki, professor, dissertasiyanı tamamlamışam, makinada yazdırıb gətirəcəyəm. Elə o saat cavab verdi ki, ikinci variantı makinaya vermə, səliqə ilə əlinlə köçürt, mənə çətin olsa da oxuyub qeydlərimi deyim, sonra çap etdirərsən. Yarı zarafat, yarı gerçək əlavə etdi: "Kasıb oğlansan, atan da müəllim, pulun çatmaz". Professor dissertasiyanın elə birinci fəslini oxuyub başa çıxmış və razı qalmışdı. Sonra bütünlüklə əsəri mənə qaytardı

ki, artıq makinada yazdırı bilərsən. Birinci fəsil qurtaran kimi ona təhvil verdim. Həyəcanlarım artırdı. Bir müddətdən sonra o, fəsili oxuyub kafedraya gətirir və məni tapmadığına görə elə ordaca aşağıdakı sözləri balaca bir kağız parçasına yazıb fəsinin üstünə qoyur. İndi mən bu kiçik kağız parçasını əziz bir yadigar kimi saxlayıram. "Paşa! Diqqətli olmalı. Təmizkarlıq elmi işçi üçün əhəmiyyətli şeydir. Yəni, bəzi yerləri buraxmışsan, mürək-kəb əvəzində qələmlə təshihlər eləmişsən. Qeydləri düzəltməli, qələmlə verilən təshihləri makina ilə yazmalı, çox qara səifələri isə yenidən çap etdirməlisən. Ümumi təsirinə gəlinə yaxşıdır". 16. III. 54. Bakı - imza.

Səhərişi məni çağırırdı, bir daha dissertasiya haqqında təəssüratını söylədi və əlavə elədi ki, Yazıçılar İttifaqında Sona xanım var, o çox təmiz yazır. Dissertasiyanı apar ona ver, de ki, M. Rəfilinin aspirantıyam.

Beləliklə, mənim namizədlik dissertasiyamı makinada Sona xanım çap etdi. Yenə bir gün professor mənə dedi ki, gör avto-referatı rusca yazı bilərsənmi, eybi yoxdur, qoy səhvlər olsun. Mən bu sözləri o zaman heç ir yana yoza bilmədim. Çünki, bütün müdafiə edənlər bilir ki, avtoreferat Azərbaycan dilində yazılır, sonra isə rus dilinə tərcümə olunur. Bir neçə gün əlləşdim, bir şey çıxmadı. Bunu professorla söylədim, əlavə etdi ki, eybi yoxdur, azərbaycanca yaz gətir, baxım. Yazdım, makinaya çıxardım, 25 səhifə idi.

Yoxlamaq üçün professorla təqdim etdim. Bir neçə gündən sonra o, məni çağırırdı, makinada yazılmış müxtəlif biçimli kağızları mənə verdi və dedi, apar, direktorun qəbul otağında oturan makinaçı Bella xanıma ver, bunları səliqə ilə çap eləsin. Mən duruxdum, o, bunu hiss etdi və mülayim bir tərzdə dedi ki, sən avtoreferatındır, tərcümə eləmişəm, apar yazdır. Mən özümü itirdim, gözlərim yaşardı. Sevincimin həddi-hüdudu yox idi, istədim onun əlindən öpəm. Təsəvvür edin, mən bir adam tapıb avtoreferatı rus dilinə tərcümə elətdirməli, sonra redaktora verməli, beləliklə əməlli-başlı xərcə düşməli idim və nə qədər vaxt lazım idi. Əsas məsələ bu idi ki, tərcümə və redaktə işlərinin keyfiyyətləri problemindən də xilas edilmişdim. Bu anda keçir-

diyim həyəcanlı dəqiqələri mən bütün ömrüm boyu unuda bil-mirəm.

O zaman mənim keçirdiyim həyəcan və hisslər yalnız indi o ağır illərin tədabə və aspirantlarına tanış gələ bilərdi.

Müdafiə haqqında "Kommunist" qəzetində dərc olunmuşdu. Bu zaman professor Moskvaya ezamiyyətə getməli oldu. Bir gün əvvəl dissertasiya haqqında rəyi mənə təqdim etdi, dedi ki, Ali Attestasiya komissiyasına gedəcək, ona görə də rusca yaz-mışam.

Hətta ünvanı da mənə dedi. Professor M. Rəfilinin öz maki-nasında 50 il bundan, əvvəl yazdığı və cəmiyi iki cümlədən ibar-ət olan rəyini orijinalda, rus dilində olduğu kimi verirəm. Bizə bu tarixi bir sənəd kimi də əhəmiyyətlidir: "Rabota Paşa Gfen-dieva o Keroqli, predstavlenno v kaçestvedissertaüii na soiska-nie

uçenoy stepeni kandidata filoloqiçeskix nauk predstavlaet so-boy samostoateljnoe, oriçinalnoe nauçnoe proizvedenie molo-dogo, sposobnoço uçenoço, napisannoe na bolğsom literatur-nom, arxivnom materiale. Grudirovannostğ avtora v izbrannoy im oblasti, umenie stavitğ pered soboy nauçno-issledovatelğskie zadaçi i v znaçiitelğnoy mere priblijatğsa k ix razreşeniö, daöt mne polnoe osnovanie polaqaatğ, çto Paşa Gfendiev vpolne zas-lujivaet prisujdenie emu uçenoy stepeni kandidata filoloqiçeskix nauk.

M. Rafili, Baku, 1 oktäbrə, 1954 q."

Müdafiə elədiyim axşamı professoru, Moskvaya minnətdarlıq teleqramı göndərdim. Səhərisi belə bir cavab aldım. "Gənc elm-lər namizədini təbrik edirəm və uğurlar arzulayıram"...

M. Rəfili kafedra və eləcə də ümuminstitut iclaslarında dönə-dönə təkrar edirdi ki, kafedramız pedaqoji institutun nəzdində olduğuna görə respublikanın orta məktəbləri, ali pedaqoji insti-tutları üçün dərslikləri məhz bizim üzvlər yazmalıdır. Nəhayət, icazə alıb beş illik elmi iş əvəzinə bizi dərsliklər yazmağa plan-laşdırdı. Bu işə şəxsən özü nəzarət elədi. Bir neçə il ərzində özü "Ədəbiyyatşünaslığa giriş" dərsliyini tamamladı. Mən "Şifahi xalq ədəbiyyatı" kursunun ilk fəsillərini yazdım, sonralar bu ki-

tab 1970-ci ildə dərs vəsaiti kimi və nəhayət 1981-ci ildə ali məktəblər üçün ilk dərslik kimi çap olundu. Kamal Qəhrəmanovun Azərbaycan sovet ədəbiyyatına dair yazdığı fəsillər ADU-nun buraxdığı dərsliyə düşdü. Nəhayət, İsmayıl Şıxlının xarici ölkələr ədəbiyyatından yazdığı dərslik və dərs vəsaitləri də sonradan çapdan çıxdı. Bütün bunların təşəbbüskarı və təşkiatçısı, əlbəttə ki, professor M. Rəfili idi.

Professor M. Rəfili fakültədə gənc yaradıcı qüvvələrin inkişafına xüsusi bir qayğı göstərirdi. kafedranın nəzdində "Gənc qələmlər" yaradıcılıq birliyi var idi. Gəray Fəzli, Qabil kimi görkəmli sənətkarlar həmin dərnəyin yetirmələridir. O zaman bu birliyə əsas etibarilə İsmayıl Şıxlı rəhbərlik edirdi. Bununla belə professor vaxtaşır bu vəzifəni K. Qəhrəmanova, Ş. Qurbanova və mənə tapşırırdı. Bu illərdə tələbə şairlərimiz respublika miqyasında tanınmağa başladılar. Tofiq Bayram, Məmməd Araz, İlyas Tapdıq, Məmməd Aslan, Sərdar Əsəd, Yusif Həsənbəy, Ramiz Heydər, kələntər Kələntərov və başqalarının ilk addımları və uğurları indiki kimi yadımdadır. Professor M. Rəfilinin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə institutda geniş miqyaslı görüşlər təşkil edilirdi. Bu görüşlərdə professor ən çox gənc şairlərə şərait yaradırdı. N. Gəncəviyə, N. Qoqola, A. Kunanbayevə, M.S.Ordubadiyə, A. Şaiqə, S.Vurguna və başqa sənətkarlara həsr edilən ədəbi-bədii gecələr xüsusilə yadımda qalmışdır.

Məşhur qazax şairi və yazıçısı Abay Kunanbayevin yubiley gecəsi təşkil edilmişdi. Burada əlavə edim ki, professor M. Rəfilinin xüsusi rəyi ilə fakültənin tədris planına Sovet xalqları ədəbiyyatından xüsusi kurs daxil edilmişdi. Mən həmin kursun müəhazirələrini aparırdım. Ona görə də A. Kunanbayevin həyat və yaradıcılığına aid məruzəni o, mənə tapşırırmışdı. Tələbə şairlərimiz, A. Kunanbayevdən tərcümələri və öz şeirlərini oxudular. Məclisin gərgin çağında professor yenə fikrə daldı, yenə sol əlinin barmaqlarını alına çəkdi, qızarmış alında ağ zolaqlar əmələ gəldi, nə işə yazmağa başladı. Gecə qurtaran kimi gənc şairlərimizi və mənə təbrik elədi, minnətdarlığını bildirdi, əlimi sıxdı və mənə bir kağız uzatdı. Dedi ki, dəftərxanaya get, A. Kunanbayev adına Qazax Dövlət Universitetinin ünvanını öyrən və bu

teleqramı göndər, məclisimizin adından yazmışam. Poçta gəlib teleqramı yola saldım, burada Azərbaycan və Qazax xalqlarının ədəbi əlaqələrindən, beynəlmiləçilikdən bəhs edən xoş sözlər yazılmışdı.

Səməd Vurğuna həsr edilən gecəni heç vaxt unutmaq mümkün deyil. Gecə şairin ölümündən bir il sonra ad günü müasibəti ilə təşkil edilmişdi. Respublikamızın bütün görkəmli yazıçı və şairləri orada idilər. S. Rəhimov, M. Hüseyn, M. İbrahimov, R. Rza, O. Sarıvəli, C. Xəndan, Mehdiqan Vəkilov və başqaları. Bu məclisə toplaşan sənətkarların hamısı öz xatirələri ilə çıxış etdi. Hazırda təəssüf edirəm ki, belə bir nadir ədəbi-bədii gecənin nə lent yazısı, nə də stenoqramı qalmayıb. Bu gecədəki çıxışlar böyük bir kitabın materialı idi. Gecənin təşkilatçılarından biri olan M. Rəfilə özünəməxsus, çox ehtiraslı bir nitq söylədi. Məclis dağılan kimi sürətlə zalla üzbəüz yerləşən kafedraya gəldi və bu zaman mənə dedi ki, sözlər bu günkü kimi yadımdadır: "Paşa, eşitdin. Mən Səməd Vurğunu sovet poyeziyasının klassiki adlandırdım. İndiyə qədər bu sözü heç kim deməmişdir". O dəqiqə beynində fikirlər dolaşdı. S. Vurğun yaradıcılığı haqqında vaxtilə zamanın axarında söylədiyi bəzi qeyri- obyektiv fikirlər onu xüsusilə son vaxtlap narahat edirdi və şairin şöhrəti dünyada artdıqca professor bunun ağrısını daha çox çəkirdi. Bu gecəki çıxışında illər boyu onu incidən ağrılardan elə bil özünü xilas etdi. Mən şəxsən aşhıdığım ki, bütün 1950-ci illər o, kafedrada iclaslarda, ədəbi yığıncaqlarda, S. Vurğundan tez-tez söhbət açırdı. Professorun söylədiyi belə bir epizod da yadımda qalmışdır: Dekada vaxtı Moskvada yazıçılar yeməxanaya toplaşırdılar, mənim mətbuatda bir şeirim çap olunmuşdu. Orada belə bir beyt var idi.

*Baxışların tanış mənə,
Gəl dərdini danış mənə.*

S. Vurğun məni görən kimi qucaqlayıb öpdü, təbrik elədi və "bu qafiyə ixtirasıdır, kəşfdir" dedi.

M. Rəfilə bir neçə günlüyə Çexoslovakiyaya turist səfərinə get-

mişdi. Gələndən sonra kafedrada bizə təəssüratını söylədi. Təxminən bir aya yaxın vaxğ keçəndən sonra məni çağıraraq qəbz verdi və mənə dedi ki, get hökumət evindəki poçt məntəqəsinə, orada bir bağlama var, al gətir. Mən bağlamaları alıb gətirdim, özü kafedrada gözləyirdi. Gözümün qabağında bağlamaları açdı, nə görsək yaxşıdır. Avropada müxtəlif dillərdə Mirzə Şəfi Vəzəh haqqında olan materialların foto surətləri. Deməli, o turist səfəri zamanı vaxtının böyük hissəsini bu materialların toplanıb sifariş verilməsinə sərf etmişdir. Həmin materiallar əsasında o, M.Ş.Vəzəh haqqında olan ən yaxşı monoqrafiyalardan birini yazdı. Bu məsələ ilə əlaqədar yadıma gəldi ki, bir neçə il əvvəl o, M.Ş.Vəzəhin respublikamızdakı məşhur tədqiqatçısı Əli Əjdər Seyidzadəni kafedrada fəaliyyət göstərən nəzəri seminarın məşğələlərindən birinə dəvət edib M.Ş.Vəzəh haqqında yeni materiallar barədə məlumatını dinləmişdi.

Onu tanıyanlar yaxşı bilir ki, professor M. Rəfilini həddindən artıq zəhmətsevər bir alim idi. O, həmişə narahat idi, həmişə axtarır, yazır, tərcümə edirdi. Yenə bir gün məni çağıraraq dedi ki, get Azərneşrə, Qılman Musayevin yanına, de ki, məni Rəfilini göndərək, biz birlikdə Salman Mümtazın əsərlərini çapa hazırlamaq istəyirik, gör razı olurmu?

Qılman müəllim məni çox yaxşı qəbul elədi, fikrimi bəyəndi, hətta sevindi də, əlavə etdi ki, bir plan tutub nəşriyyata təqdim edin. Bir gün də professor kafedraya gəlib dedi ki, mən Əli Vəliyevin yanından gəlirəm. O, mənim "M.F.Axundov" monoqrafiyasını tərcümə etdirib "Azərbaycan" jurnalında hissə-hissə vermək fikrindədir. Tərcüməçi kimi səni məsləhət bilmişəm. Əlbəttə, mən heyrləndim və dərhal etirazımı bildirdim, dedim ki, bu çətin işin öhdəsindən gələ bilmərəm. Ancaq o, fikrini dəyişmədi.

M. Rəfilinin çoxlu arzuları var idi. Ancaq çox təəssüf ki, ömür ona vəfa vermədi, o, dünyadan tez köçdü, 53 yaşında.

Professor M.Rəfilini ilə son görüşümü də heç vaxt unuda bilmirəm. Xəstələnmişdi, fikirləşdik ki, bir neçə gündən sonra sağalacaq. Ancaq günlər keçdi, professor gəlmədi. Yoxlamaq üçün evinə getdim. Təxminən 1958-ci ilin mart ayı idi. Xəstəyə nə aparım. Çox fikirləşdim. Bazarların birində çox çətinliklə bir

neçə limon tapdım. Çarpayının bir tərəfindən olan dolabın üstünə qoydum, baxdı və heç vaxt unuda bilmədiyim aşağıdakı sözləri dedi: "Paşa, lazım deyil idi, niyə zəhmət çəkirsən, olan qəpiklərini də ona vermişən".

Professor M. Rəfilinin vəfatından 50 ildən artıq bir vaxt keçir. 1985-ci ildə onun 80 yaşı tamam olurdu. Kafedra məsələ qaldırdı ki, heç olmasa, fakültə səviyyəsində onun yubileyini qeyd edək. Redaktorluğun məsləhəti ilə nazirliyə məktub yazıb icazə istədik. Aylarla gözlədik, zng də çaldıq, cavab gəlmədi. Professor Rəfilinin bütün həyatında bircə dənə yubileyini keçirtmək qismət olmadı.

1980-cı illərin əvvəllərində M. Rəfilinin şəxsi işini mənə verdilər və dedilər ki, onun elmi-pedaqoji, ədəbi fəaliyyəti haqqında arayış hazırlayım. Hansısa orta məktəbə onun adını vermək istəyirlər. Tezliklə hazırlayıb verdim, ancaq nəticəsindən xəbərim olmadı.

Mən vaxtilə professor M. Rəfilinin rəhbərlik etdiyi kafedrada 16 il rəhbər olmuşam. Mən və kafedranın əməkdaşları hər bir fəaliyyətimizdə, işimizdə onun qoyduğu ənənələri davam və inkişaf etdirmək üçün əlimizdən gələni əsirgəməmişik

Mən bildiyimə görə M. Rəfilinin iki qardaşı olub. Böyük qardaşının adı Rəfi idi. Mən onunla M. Rəfilinin evində tanış olmuşdum. Bir müddət o, API-nin yataqxanalarının birində komendant işlədi. Sonra çıxdı. İkinci qardaş M. Rəfilidən kiçik idi. Onun adı Möhsün idi. Mən onu görməmişdim. Möhsün arxitektor idi. Vağzal tərəfdə olan dəmiryolçuların böyük binasının layihəsi Möhsünə aid idi. Professor kiçik qardaşından tez-tez, həm də həvəslə danışardı. Onu lap çox istəyirdi. Bir gün eşitdim ki, M. Rəfilinin qardaşı Möhsün Moskvada olarkən xəstələnib vəfat edib. Oradan Bakıya gətiriblər. Bilmirəm, bəlkə Moskvada işləyirmiş. O zaman M. Rəfilinin ağır günləri idi. Mətbuatda, iclaslarda onu kəskin tənqid edir, təqsirləndirirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq mən Bakının bütün mədəni - ədəbi ictimaiyyətini M. Rəfilinin evində gördüm. Hamısı Möhsünü yola salmağa gəlmişdilər. Təsadüfən qəzetlərin birində mən M. Rəfilinin "Qardaş" adlı şerinə rast gəldim. Şeir belədir:

QARDAŞ

(çap olunmamış şeirlərindən)

Fikrim başqa yerdə...
Qarşımda rəqs edir boz
Pəncəkli gənclər;
Qocalar da rəqs edir
Şux və gülər qızlarla
Siqaret dumanından canlanır
Sarı bir lumu.

Oturub qızlarla,
Fikrim başqa yerdə;
Pərdə -pərdə
Açılır könlümün varaqları.
Qəhvə içirəm.
Qaranlıq çökür alnımın cizgilərinə...
Bu nədir, aman, bu nə?
Süfrəmdə əyləşdi bir cavan.
Ürəyimin üzüldü hər sapı...

Yoxsa bu dadlı yalan,
Yoxsa bu solmuş bir yasəmən?
Ərşəmi açıldı bir qapı?
Sənmisən?
Xoş gəlmisən!...
Varım-yoxum qurbandır sənə.
Söyləsəm anana
Səninlə görüşdüyümü.

Məni südəmər buzov kimi yalar,
Açılar sirrlərin düyümü,
Sönən gözlərində yenidən
Nur parlar...
İstərsənmi səni "Gürcüstan"la
"Paris"ə aparım,

İstərsənmi sənə "Cokonda"nı alım?
İstərmisən yerin altından
Tapam sənə
Ən qiymətli dərmanları!
Qalan ömrümü bəxş edirəm sənə...
Bir az qəlbimə yaxın əyləşsənə...
Ölməyəydim, nişanlı görəydim səni,
Öləydim,
Pərişan görməyəydim səni,
Bakıda yüksəlir tikdiyin bina,
Min dürlü fırtına
Keçdi başımdan
Adını öyrəndim ancaq
Baş daşından...
Bir də səninlə bu Qafqaz dağlarını aşaydıq.
Göy göldə qucaqlaşaydıq.
Neçin sükut edirsən?
Neçin durub gedirsən?
Neçin məndən ayrılırsan?
Torpaqdan da ayrılarmı insan?

Getdi...
Gözümdən itdi...
Çökdü başıma axşam,
Hələ mən ayılmamışam...
Peykin ardınca uçub fikirlərim,
Bəşərin
Göylərində yüksəlir istiqbal

Bəlkə bu dadlı bir xəyal;
Lakin istərdim qalsın ölüm
Qolsuz, ayaqsız, əlacsız, başsız,
Qalmasın qardaş da qardaşsız...

Moskva, 18 dekabr, 1957.

Mənim əziz müəllimim professor Mikayıl Rəfili ilə əlaqədar bir əhvalatı da qeyd etməyi lazım bilirəm. O zaman Stalinin dilçilik məsələlərinə dair əsəri çıxmışdı. Bütün ittifaqda onun geniş müzakirəsi keçirilirdi. Yalnız dilçilik deyil, ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə aid geniş müzakirələr aparılırdı. Professor M. Rəfili Stalinin əsəri ilə əlaqədar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bir sıra problemləri barədə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında böyük bir məqalə ilə çıxış etmişdi. Həmin məqalə ədəbi ictimaiyyətimizin geniş etirazına səbəb olmuşdu. M. Rəfilinin əleyhinə mətbuatda çoxlu məqalələr çıxmışdı, onu milli mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı inkar edən bir şəxs kimi təqsirləndirirdilər. Doğrudan da, məqalədə səhv və nöqsanlı cəhətlər var idi. Ancaq heç kəs deyə bilməzdi ki, alim burada Azərbaycan ədəbiyyatına, onun görkəmli şəxslərinə ləkə vurmaq istəmişdir. Hətta - Yazıçılar İttifaqı və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu M. Rəfilinin məqaləsinin geniş müzakirəsini keçirən bir yığıncaq təşkil elədi. Yığıncaq Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin birinci mərtəbəsində, keçmiş Əlyazmalar Fondunun oxu zalında idi. Bütün ədəbi ictimaiyyət oraya toplanmışdı. İcası Mehdi Hüseyn aparırdı. Əvvəlcə Məmməd Cəfər Cəfərov danışdı. Sonra Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Kamran Məmmədov çıxış etdilər. Hətta Səməd Vurğun da danışdı. Yazıçı Mehdi Hüseyn iclası yekunlaşdırdı. Çoxlu təkliflər oldu, mübahisələr getdi. Nəticədə qərar belə oldu ki, professor M. Rəfili Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı üzvlüyündən, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutundan, Azərbaycan Pedaqoji institutunun Azərbaycan Ədəbiyyatı kafedrasının müdirliyi vəzifəsindən xaric edilsin. Professor M. Rəfili, deməli, tamamilə kənarda qaldı. Elə bu arada professor M. Rəfili yığılıb sol qolunu sındırdı, qolunu cunadan asıb gəzirdi. Bu iclasdan sonra "Kirpi" jurnalının növbəti nömrəsində M. Rəfili haqqında karikatura dərc edilirdi. M. Rəfili qoltuğunda böyük və qırmızı bir xoruzla iri addımlarla yeriyirdi. Kənarda dayanmış bir neçə nəfər "Xoruzunu qoltuğuna verdilər" deyirdi.

Mənim eşitdiyimə görə M. Rəfil 75 səhifəlik makina yazısında böyük bir ərizə ilə Mir Gəfər Bağirova müraciət etmişdi. Məktub M.C.Bağirova çatıb, o dərhal göstəriş verib ki, professor M.Rəfilini tutduğu bütün vəzifələrinə qaytarsınlar. Bir gün mən kafedrada oturmuşdum. Birdən M. Rəfil iri addımlarla içəri daxil oldu, qolu cunadan asılı idi. Məni yanına çağırıb bir kağız uzatdı və dedi ki, onu aparıb dəftərxanaya müdirə verim. Kağızda isə onun instituta və kafedra müdirliyinə bərpası yazılmışdı. Bu illərdə bütün bu mənzərələri müşahidə edir və məni dəhşət bürüyürdü. Axı professor Rəfilini mən tanıyıram. Axı o heç zaman xalqın və onun ədəbiyyatının düşməni olmamışdır, ola bilməzdi. Onun sinəsində doğma xalqına, millətinə, onun milli dəyərlərinə bağlı şam kimi əriyən bir ürək çırpınırdı. Bütün bunlar o zaman mənə yuxu kimi gəlirdi. Niyə və nə üçün belə böyük bir insan, şəxsiyyət, nadir istedad sahibi ağır və çıxılmaz bir vəziyyətə salınsın. Əlbəttə, bütün bu hadisələr öz işini görürdü. Nəticədə böyük alim, böyük insan vaxtsız olaraq dünyasını dəyişdi. Yalnız mən bilirəm ki, onun ürəyində xalqla, ədəbiyyatımız və mədəniyyətimizlə bağlı nə qədər arzular yaşayırdı. Bütün bunları o, özü ilə bərabər o biri dünyaya apardı.

Xatirələri dilə gətirən "Həqiqət olduğu kimi" kitabı Mikayıl Rəfil irsini öyrənənlərə tamamilə yeni tədqiqat işidir. Ümid edirəm ki, Teyyub Qurbanın bu əsərt oxucuların dərin marağına səbəb olacaqdır.

***Paşa Əfəndiyev,
Professor, Əməkdar elm xadimi.***

"BU GÜN SEVMƏSƏLƏR DƏ, YARIN SEVƏRLƏR MƏNİ"

Ən çox sevdiyim müəllimlərindən olan professor Mikayıl Rəfilinin istedadı, çoxsahəli qabiliyyət imkanları, sovet şablonundan kənar tədqiqat əsərləri, az rast gəldiyimiz şeirlər, ana dilimizin şirəsindən cövhərlənmiş tərcümə əsərləri, Azərbaycan və rus dillərində natiqlik məharəti onu tələbələrinin əsrarəngiz məhəbbətini qazanmış insana çevirmişdi. Bununla yanaşı, ötən əsrin 50-ci illərinin tələbələri M.Rəfilinin haqsız hücumlara, tənqidlərə məruz qaldığını da bildirdilər. Əfsanəyə çevrilmiş M.Rəfilinin şəxsiyyəti o zamankı açıq fikirli insanların maraq dairəsində idi. Bəzən bu insanlar özlərinə verdikləri "nə əcəb M.Rəfilini indiyədək həbs etməyiblər" sualına cavab axtarırdılar. Amma cavab tapa bilmirdilər. Çox uzun illərdən sonra bu cavab bəlli oldu. Bəlli oldu ki, təzyiqlərdən əzablara düşər olan Mikayıl Rəfilini onu sevməyənlərin əlindən o zaman Azərbaycan K (b) P MK katibi olan M.C.Bağorov xilas edib.

Maraqlı cəhət burasındadır ki, M.C.Bağorov da, həyatı əfsanəyə çevrilmiş insanlardandır. Onun da haqqında mənfi fikirlər söyləyənlər, hətta "cəllad", "qaniçən" adlandıranlar olmuşdur.

Bəs əslində həqiqət necədir? Bütün bu cür müəmmalı sualları düzgün cavablandırmaqda tədqiqatçı Teyyub Qurbanın son illərdə yazdığı əsərləri marağı olan hər kəsə kömək edir.

Şair-dramaturq, publsist və tədqiqatçı, ictimai xadim Teyyub Qurban yaradıcılığa 1950-ci ildən başlayaraq, indiyədək iyirmi-dən artıq kitab nəşr etdirmişdir. Onun son kitabları arxiv sənədlərinə istinadən yazıldığından, bir çox mətləblərin açıqlanmasına, meydana qoyulmasına xidmət edir. Buna görə də geniş oxucu dairəsinin, ziyalıların böyük marağına səbəb olur.

Səhifələrini dönə-dönə oxuduğum "Həqiqət olduğu kimi" kitabı professor Mikayıl Rəfilinin, Azərbaycan K (b) P MK katibi Mir Cəfər Bağirov reallığını bütün inandırıcılığı ilə meydana qoyaraq, müəmmalı sualları həqiqəti olduğu kimi göstərərək, cavablandırır.

Öncədən qeyd edirəm ki, kitabda mülahizə, yozum, şəxsi subyektiv baxış yoxdur. Həm bir hərəkət, vaxt, görülən iş arxiv sənədlərinə əsaslanır. Doğrudur, kitabın ana xətti prof M.Rəfilinin fəaliyyətini göstərmək, M.C.Bağirovun alimin xidmətlərinə münasibətini əks etdirməkdir, lakin kitabdakı arxiv sənədləri o dövrün bir çox problemini aydınlaşdırmağa imkan verdiyindən, kitabın məzmunca daha geniş mahiyyət daşıdığını qeyd etməliyik.

Əvvələ, kitabda verilən arxiv sənədləri M.C.Bağirov şəxsiyyəti haqqında söylənilən mənfi fikirləri daşıdır. Bəlli olur ki, M.C.Bağirov istedadlara dayaq duran, ölkəsini, xalqını, onun mənəvi sərvətlərini sevən, qoruyan, üzə çıxaran, inkişafına çalışan bir rəhbər, ziyalı olmuşdur. Şair Səməd Vurğunun 1936-cı ildə mənzil məsələsi ilə əlaqədar M.C.Bağirova məktubun da o, təcili reaksiya vermiş, şairin mənzil ehtiyacı yubadılmadan ödənilmişdir. Eləcə də şair Hüseyn Cavidin, "Şərq qadını" jurnalının məsul katibi Gülayə Qədərbəyovanın, Respublika Xalq Maarif Komissarının müavini Ayna Sultanovanın ərizələrindəki xahişləri M.C.Bağirov tərəfindən nəzərə alınmış, müsbət həll olunmuşdur. Bunlar 1936-cı ilin hadisələridir. Sonrakı qanlı-qadalı illərdə də Azərbaycan Respublikasının birinci şəxsi ayrı-ayrı amillərin, o cümlədən M.Rəfilinin ona müraciətlərini diqqətdən kənarda qoymamışdır.

Kitabda mədəniyyət tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan materialların təqdim olunması Azərbaycanda milli-mədəni ruhun 1937-ci ilə qədər güclü olduğunu və bu meylin M.C.Bağirov tərəfindən dəstəkləndiyini üzə çıxarır. Bir neçə nümunə göstərək: M.C.Bağirov 1936-cı ilin mart ayının 3-də "Azərbaycan Şura Ensiklopediyasının nəşri haqqında" MK qərarını imzalamışdır. Müəllif haqlı qeyd edir ki, bu fakt Azərbaycanda ensiklopediya nəşrinin tarixini öyrənmək baxımından da maraqlıdır. Bu işdə kimlər iştirak etmişlər? İsmayıl İsmayılov (AŞE-nin baş redaktoru), Vəli Xulufli (AŞE-nin elmi katibi), Mikayıl Hüseynov (Azərbaycan K (b) P MK-nin şöbə müdiri), Ruhulla Axundov (SSRİ EA Azərbaycan filialından), Müseyib Şahbazov (Xalq Maarif Komissarlığından), Əsəd Axundov (Azərnəşr-

dən), Müseyib Hüseynov(Xalq Səhiyyə Komissarlığından) və digər mütəxəssislər. AŞE-nin birinci cildinin nəşri ilə əlaqədar verilmiş qərarda məqalələrlə bağlı faktlar da çox örnəklidir. Qərarda qeyd edilir ki, bu il (1936-cı il - Ə.A) fevralın 15-dək AŞE-nin birinci cildi üçün **hazırlanmış 3500 məqalədən 2000 türk dilinə** (kursiv bizimdir) tərcümə olunmuşdur. **1300 məqalə orijinalda türk dilində** (kursiv bizimdir) yazılmışdır. **200 məqalə yenidən işlənilib türkcəyə** (kursiv bizimlədir) çevrilmişdir...

Göründüyü kimi 1936-cı ilin əvvəllərində "türk dili", "türkcə" ifadəsi tam dolğunluğu ilə işlənmiş, rəsmi sənədlərdə ifadə edilmişdir.

Bu fakt da maraqlıdır ki, M.C.Bağırovun tapşırığı ilə AŞE-nin nəşri üzrə Komitənin 24 nəfərdən ibarət ştat müəyyənləşdirilmiş və iş şəraiti yaradılmışdı. Digər bir fakt 1936-cı ilin mayında **M.C. Bağirovun türk dilində** (kursiv bizimdir) orta məktəb dərsliklərinin yaradılmasına aid keçirdiyi müşavirə görüləcək işin məqsədi və məzmununu bəlli edir.

Teyyub Qurban qeyd edir ki, M.C.Bağırov adlı-sanlı alim və yazıçıların təkliflərini nəzərə alaraq, həmin il may ayının 21-də Mərkəzi Komitə Bürosunun Qərarına imza atmışdır. Həmin "Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə dərsliklərin hazırlanması haqqında" qərarla türk (kursiv bizimdir) məktəbləri üçün mükəmməl dərsliklər hazırlamaq məqsədi ilə müəllif briqadaları yaradılmışdır. Beşinci sinif üçün (Məmməd Arif, Həmid Araslı, Mir Cəlal, Abdulla Şaiq), altıncı sinif üçün (Hacıbaba Nəzərli, Hənəfi Zeynalı, Mikayıl Rzaquluzadə), yeddinci sinif üçün (Əli Sultanlı, Həbibulla Səmədzadə, Hidayət Əfəndiyev), Səkkizinci sinif üçün (Tağı Şahbazi, Həbibulla Səmədzadə, Mərdan Muradxanlı), Doqquzuncu sinif üçün (Məmmədkazım Ələkbərli, Mehdi Hüseyn, Məmməd Arif) ədəbiyyat dərsliklərinin hazırlanmasına başlanılır. Dərsliklərin 1937-ci ilin yanvar ayının birinədək nəşri qərarlaşdırılmışdı. Həmçinin Xalq Maarif Komissarlığına və Azərnəşrə tapşırılmışdır ki, işdə ən çox fərqlənən müəllif və redaktorları mükafatlandırmaq məqsədi ilə xüsusi fond ayırsınlar. Bu fakt mahiyyətə hər şeyi bəyan etdiyindən biz onun əlavə şərhinə ehtiyac duymuruq.

"Həqiqət olduğu kimi" kitabında yer tutmuş digər arxiv sənədlərindən aydın olur ki, M.C.Bağirov Az FAN-nın aspiranturasına namizədlərin siyahısını (1936, 26 sentyabr), "Azərbaycan SSR coğrafiya lüğətinin tərtibi və nəşri haqqında qərarı" (1936-cı ilin payızı) imzalamışdır.

Qərarda "türk dilində (kursiv bizimdir) Azərbaycan soğrafiya lüğətitinin birinci cildinin nəşri ilə əlaqədar rəy və təkliflərin MK-ya göndərilməsi redaksiya komissiyasına tapşırılmışdır.

Teyyub Qurban bu həqiqət əsərində təqdim etdiyi arxiv sənədləri ilə 1936-cı ilin sonuna qədər Azərbaycanda M.C.Bağirovun rəhbərliyi ilə aparılan milli-mənəvi mövqeyini oxucuya aşkarlamaq imkanı verir. Oxucu müəyyənləşdirir ki, respublikanın elmi qüvvələri və digər ziyalıları M.C.Bağirovun rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqının milli təhsilinə və mədəniyyətinə xidmətə cəm edilmişdilər.

M.C.Bağirov Səkkizinci Fövqədə Ümumittifaq Sovetlər Qurultayı tərəfindən qəbul olunmuş Sovet Konstitusiyasının ilk nüsxələrindən birini Moskvada Mikayıl Rəfiliyə verərək, türkcəyə (kursiv bizimdir) çevirib Bakıya göndərməyi tapşırırmışdı.

Milli-mədəni dirçəliş söyləri, Azərbaycanın intellekual ziyalı qüvvəsindən istifadə imkanı 1936-cı ilin sonundan Moskvadan gələn göstərişlərlə zərbə altına düşür. Teyyub Qurban SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının "Repressiya əməliyyatının keçirilmə qaydaları" sənədinə A.Mikoyanın, V.Molotovun, İ.Stalinin "yaşıl işıq" yadırmasından sonra "1936-cı ildə M.C.Bağirovun imzaladığı qərarlarda adları çəkilən adlı-sanlı türk ziyalılarımız iki-üç ayın içərisində "xalq düşməni" nə çevrildilər" yazır. "İlk zərbə Ruhulla Axundova dəydi... Ruhulla Axundovun alim və ədib həmkarları biri-birinin ardınca həbsə alındılar: Hənəfi Zeynallı, Bəkir Çobanzadə, Tağı Şahbazi, Boris Tixomirov, Vəli Xulufu, Böyükağa Talıblı, Mikayıl Hüseynov, Əli Nazim...

Bəlli olur ki, Azərbaycanın görkəmli simalarının həbsi heç də M.C.Bağirovun istəyi ilə olmamışdır. Moskvadan ölkəni idarə edənlərin planı və göstərişinə rəğmən həyata keçirilmişdir. Məhz "Həqiqət olduğu kimi" kitabında hazırkı dolaşiq düşüncələrə aydınlıq gətirilməsi, kimin kim olduğunu üzə çıxarılması Azər-

baycandakı mənəvi-psixoloji əhvali-ruhiyyənin 1936-cı ilədək nə qədər sağlam olması 1937-ci ildən isə ziyanlı bir hala düşməsi, didişmələrin, üzədurmaların, qarayaxmaların baş almasının psixologiyasının açılması tədqiqat uğuru sayıla bilər.

Kitabda ziddiyətli hadisələr fonunda ayrı-ayrı məqamlar da vardır ki, bunlar arzuolunmaz olsa da, tarixi faktlardır. Ayrı-ayrı müzakirə və müşavirələrdə edilən çıxışlar bu qəbildəndir.

Teyyub Qurbanın "Həqiqət olduğu kimi" kitabı ciddi arxiv sənədləri ilə həqiqəti üzə çıxaran samballı tədqiqat əsəri olmaqla yanaşı, sona doğru və sonda Mikail Rəfil və M.C.Bağirov ruhuna ehtiramla dolu ağı, sonsuz məhəbbətlə dolu esse təsiri bağışlayır. Digər tərəfdən bu əsəri zaman ölçüsü ilə həyat, ömür, insan taleyi, xeyir və şər in müharibəsi, haqqın qələbəsi haqqında sözün qüdrəti ilə çəkilmiş tabloya bənzətmək olar. Bu kitab təkcə bir neçə illik hadisələr, xarakterlər təqdimatı ilə bitmir. Uzun-uzun illər insanlara nüsxə olası dərslidir. Bu dərsləyin nüsxə olan M.Rəfilinin kişi kimi mərdliyi, cəsarətliyi, insan kimi mübarizliyi, əyilməzliyi, şair kimi novatorluğu və orijinallığı, ədəbiyyatşünas alim kimi, geniş elmi biliyi və özünəməxsus milli-dünyəvi baxışları, professor kimi parlaq, təsirli nitqi və öyrədicilik, qabiliyyəti ona qarşı olan bütün təzyiqlərə baxmayaraq, ali şəxsiyyət keyfiyyətləri ona həmişə qürur və şöhrət gətirmişdir.

M.Rəfilinin 1936-cı ilin sonraları, 1937-ci ilin ilk ayında Leningradda olması onu adı Bakıdakı qara siyahıda olanlardan ayırır, həbs olunmaı, lakin doktoranturadan xaric edilib. Bakıya gələn kimi ona şər atılaraq Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən xaric edilib, onun doktorluq dissertasiyasına mənfi rəylər verilərək elmi karyerasına zərbə vurmağa çalışıblar. Şeirlərini, ədəbiyyatşünaslığa aid məqalələrini kəskin tənqiddə məruz qoyublar, onü vəzifədən uzaqlaşdırıblar, özünü pan-türkist təbliğatçı, kosmopolit, atasını "Sovet hökuməti əleyhinə Gəncə üsyanının təşkilatçılarından biri" hesab edirdilər. Daha nələr deməmiş, nələr etməmişlər. Bütün təzyiq, tənqid və təhqirlərə qarşı çıxaraq haqq sözünü demiş, heç vaxt iradəsini qırmamış, elmi, ədəbi, pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməyə, şöhrətli-qüdrətli elm sahibi-alim olmağa nail olmuşdur.

Atalar demişkən, haqq olan incələr, süzülər amma qırılmaz. Teyyub Qurban bu müdrik həqiqəti arxiv sənədləri ilə sübuta yetirir. M.Rəfili ona qarşı edilən haqsızlıqları M.C.Bağirova məktubla çatdırır. İlk məktubu 11 noyabr 1937-ci ildə, ikinci məktubu 31 dekabr 1937-ci ildə, üçüncü məktubu 24 may 1945-ci ildə, dördüncü məktubu 16 sentyabr 1948-ci ildə, beşinci məktubu 19 noyabr 1952-ci ildə yazmışdır. Bunlardan əlavə onun M.C.Bağirova "Xosrov və Şirin" operasının hazır olduğu haqda Niyazi ilə birlikdə məktubu vardır.

M.C.Bağirov M.Rəfilinin bütün məktublarını məktub ona çatdıran kimi oxumuş və haqqın, ədalətin - M.Rəfilinin xeyrinə həllinə nail olmuşdur. Maraqlı cəhət burasıdır ki, M.C.Bağirov M.Rəfiliyə qarşı haqlı-haqsız hücumlar edən həmkarlarını heç də ona görə cəzalandırmamış, sadəcə M.Rəfilinin doktorluq dissertasiyasının müdafiəsinə, elmi karyera qazanmasına, işlə təmin olunmasına, ədəbi və elmi həyatda fəal iştirak imkanlarına, təltif olunmasına heç kəsdə narazılıq doğurmayan tərzdə kömək etmişdir. Kitabda M.C.Bağirovun S.Vurğunu da moskvalı şovinistlərdən qoruduğu faktı da vardır. O, eyni zamanda SSRİ miqyasında nəşr edilən əsərlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının təhrifinə yol verilməməsinə diqqət yetirmiş, tapşırığı ilə M.Rəfili və Əziz Şərifin yazdığı "Ədəbiyyat tarixinin təhrif olunmasına yol verməməli" adlı məqaləni ÜİK (B) P MK-nın Təbliğat İdarəsinin rəisi Aleksandrova göndərilməşdir.

"Həqiqət oluğu kimi" kitabı tarixi faktlarla o qədər zəngindir ki, bu faktların şərhini bir neçə kitabda əks oluna bilər. Biz isə kiçik bir məqalə ilə kifayətlənirik. Məsləhət görülür ki, hər kəs bu kitabı diqqətlə oxusun və həqiqətlərlə şəxsən üz-üzə, göz-gözə, fikir-fikirə dayansın.

Teyyub Qurban həqiqətlər sırasına M.Rəfilinin ictimai-siyasi baxışlarına, ədəbi ustalığına, hadisələrə, təhqiqatlara real və geniş diapozonda baxa bilmək həqiqətlərini də kiçik detallarla oxucusuna çatdırma bilmişdir.

Maraqlıdır ki, tənqidçiləri onu tənqid etdikcə, M.Rəfili öz cavabları və əsərləri ilə daha artıq erudisiyaya, biliyə, ədəbi və elmi istedadla malik nadir bir şəxsiyyət olduğunu sübut etmişdir.

O, ictimai-siyasi hadisələrə, ədəbiyyat və mədəniyyət problemlərinə heç bir təzyiqə qapılmadan daha düzgün qiymət verə bilmiş, təhlillərini milli məişət, adi təsəvvür səviyyəsində deyil, Şərq və Avropa, Amerika sivilizasiyasına bələdlilikdə global aparmış, bu qloballıqda milli-mədəni təəssübü önə çəkmişdir.

"Məfkurəvi səhvlərə yol verən" M.Rəfilini nədə tənqid etmişlər?", "Vahid konstruktiv türk ədəbiyyatı yaratmaq" uğrunda ideyalar irəli sürməklə, Şamil hərəkatını "Rusiya zülmündən xilas olmaq üçün azadlıq hərəkatı" adlandırmaqda tənqid edirdilər. 1941-ci ildə M.Rəfilinin bir jurnal məqaləsində yazdığı "Rusiya ucqarlarının azad olunmasında Şamil hərəkatı böyük azadlıq mücadiləsi idi"cümləsinə görə onu antimilli baxışlı hesab edərək ona elmlər doktoru dərəcəsinin verilməsini istəməyənlər var idi. M.Rəfili dövlətə, millətə, ölkəsinə bağlı ziyalı kimi hər şeyi düzgün qavraya bilirdi, ona görə də qorxaq, yarıncıq insanlardan fərqlənirdi. O, 1954-cü ilin aprel ayının 19-da keçirilən Azərbaycan Sovet Yazıçılarının ikinci qurultayındakı çıxışda "düşmən ünsürlər bizə böyük ziyan vurmuşlar. Nəriman Nərimanovu ləkələmişlər. Nərimanovun nüfuzunu bərpa etmək vaxtı çatmamışdırımı?" sözləri ilə bitirmişdir. 1956-cı ildə "Nəriman Nərimanov" monoqrafiyasını nəşr etirmişdir...

"Həqiqət olduğu kimi" kitabında M.Rəfilinin verilmiş şeirləri də həm ideya məzmunu, həm də bədii formasına görə o dövr üçün orijinallıq nümunəsidir. Şair orijinal üsulu ilə bahəm söz yaradıcılığı ilə də diqqəti cəlb edir. Məsələn o, "Şopeni dinləyərkən" şeirlərində hamının başqa dildən olaraq işlətdiyi "xizək" sözünü "sürünəcək" deyə işlətməmişdir. Bu cür nümunələrin sayını çox artırmaq olar...

Nə isə, Teyyub Qurban böyük vətəndaşlıq eşqi ilə gərəkli bir iş görmüş, "Həqiqət olduğu kimi" kitabını geniş ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Mən müəllifə minnətdarlıq duyğusu ilə yeni-yeni uğurlar arzulayıram. Sonda əzabkeş alim-vətəndaş, nadir istedad sahibi Mikayıl Rəfilinin bir misrasını xatırlamaq istədim. O yazır: "Bu gün sevməsələr də, yarın sevrələr məni!".

Unudulmaz M.Rəfilinin ruhuna dualar oxuyaraq, deyirəm:
"Böyük insan, artıq bu gün də sevirilər səni, sabah da, həmişə də
sevəcəklər səni".

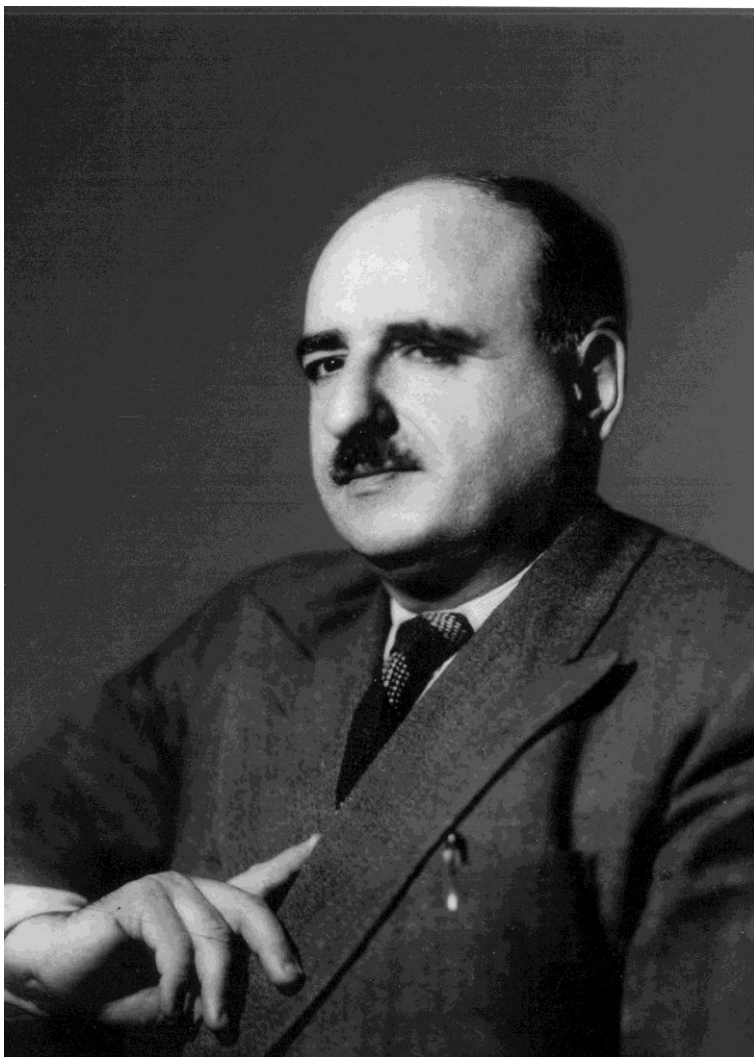
Xeyirxah insanlara, qədirlilərə, xalq üçün döyünən ürəklərə
eşq olsun.

Əjdər AĞAYEV

Professor

"Təhsil və zaman" qəzeti,

04 sentyabr 2010-cu il, №16 (186)

ARXIV BİR XƏZİNƏDİR

Arxiv açılmamış bir xəzinədir. Orada minlərcə insan həyatının sirləri gizlənilir. Arxivə daxil olmaq, onu açmaq, qaranlıqda saraılan-solan vərəqləri bir-bir-çevirmək, oxumaq, naməlum şeyləri aşkarlamaq, xəzinə tapmaq kimi bir şeydir. Bunu ancaq məhir, səbirli, hövsələli, yorulmaq bilməyən, iti gözü, iti ağı olan adamlar edə bilər.

Mən Teyyub Qurbaninin "Həqiqət olduğu kimi" kitabını hələ jurnal variantında oxuyarkən onun çox nəcib, xeyirli bir iş görüb, arxivləri araşdırmaq, keçmişdə damğalanan adamların mə-nəvi saflığını əyan etmək sahəsində gördüyü işləri elə bir xəzinəni açarını tapmaq kimi qiymətləndirirəm. Bu şair, ziyalı çox diqqətlə, hövsələ ilə arxiv materiallarını araşdırıb bizə məlum olmayan faktları aşkarlayıb ki, onun işini ancaq qəhrəmanlıq adlandırmaq olar. O, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, onun qızı Sara, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi tarixi şəxsiyyətlər barədə həqiqəti üzə çıxarmışdır.

Mir Cəfər Bağırov və Mikayıl Rəfil münasibətləri də bu cür həqiqət axtarışı yolunda atılan uğurlu addımdır. Mən bu və ya başqa şəkildə Mir Cəfər Bağırovlə bilavasitə təmasda olmuşam.

Mir Cəfər Bağırov kimdir? Onun məhkəmə materiallarından və sonradan yazılan yazılardan bu dövlət xadimi bir cəllad, qəddar, rəhmsiz bir adam kimi görünür. Əslində belədirmi? Bəs həqiqət necədir?

Mən hələ uşaq ikən, sonralar Azərbaycan KP MK-da işləyərkən, Mir Cəfər Bağırovu görmüşəm.

1940-cı il idi, Samur-Dəvəçi kanalı çəkiliş idi, mindərcə adam bu tikintidə iştirak edirdi. Biz hələ şagird ikən bu ümumxalq hə-rəkətinə qoşulub, kanalda işləyirdik. Bir gün, bəlkə də bazar günü idi. Dəvəçinin mərkəzində, rayon icraiyyə komitəsinin binası qarşısında bir avtomobil dayandı. Oradan cüssəli, gözündə eynək olan bir adam düşdü. Dedilər ki, bu Mir Cəfər Bağırovdur. O, hamı ilə, o cümlədən uşaqlarla da əl verib görüşdü. Mən də onun əlini sıxdım. Bundan sonra da o bir neçə dəfə rayona kanalın çəkilişinə baxmaq üçün gəldi.

Onu daha yaxından Vilayət Partiya Komitəsində və Mərkəzi Komitədə işləyərkən, Respublika müşavirələrində, MK-nın plenumlarında gördüm. O, tribunaya yaxın əyləşər, ovcunda rəngli karandaşlar oynadardı. Gah da çıxış edənlərə söz deyər, sual verərdi. O, məzəli, gülməli əhvalatlara maraqla qulaq asardı. Məsələn, Dəvəçidə birinci katib işləmiş Aşurov çıxış edərkən dedi ki, mən indi bildim ki, öz həyat yoldaşım 40 ildir qanunsuz yaşayıram, uşaqlarımız da qanunsuz dünyaya gəlmişlər. Hamı təəccüb etdi ki, bu nə olan işdir. Bağirov da maraqla qulaq asırdı. Məlum oldu ki, pasportlar veriləndə Aşurovun arvadı ilə kəsilmiş kəbin kağızı yox imiş. Mollanın kəsdiyi kəbin isə qanuna uyğun gəlir. Zalda hamı gülüşdü, o cümlədən Bağirov.

O çıxış edənə çox diqqətlə qulaq asırdı. Bir dəfə o vaxt Fəlsəfə İnstitutunun elmi işçisi işləyən Vitali Səmədov çıxış edir. Az keçməmiş Səmədov MK-nın ikinci katibliyinə irəli çəkilir. Bu çox mədəni, savadlı, dərrakəli, gözəl nitq qabiliyyəti olan bir şəxs idi, yaxşı da qələmi vardı. Bağirov onun qabiliyyətini dərhal hiss etdi və onu özündən sonrakı vəzifəyə layiq gördü.

Bir dəfə də Filarmoniyanın yay zalında Çexovun yubileyi ilə əlaqədar yığıncaq oldu. Məruzəçi Mikayıl Rəfilı idi. O, rus dilində çox səlis və rəvan danışdı. Biz Azərbaycanın belə savadlı oğulları ilə öyünürdük. Ona Bağirov da çox diqqətlə qulaq asırdı.

Vilayət Partiya Komitəsinə işləyərkən Süleyman Xəlilovla Cəbrayıl rayonunda qəzetin siqnallarına raykomun necə reaksiya verdiyi məsələsini yoxlamağa getmişdik. Bu vaxt raykomun plenumunda mədəni-maarif işinin vəziyyəti müzakirə edilirdi. Biz ifşa edici bir məqalə yazıb, "Kommunist" qəzetinə göndərdik. Səhər Bağirov iş gələndə qəzetləri oxuyardı. Bizim məqalə onun gözüne dəydi və son sətrinə kimi oxudu və çox xoşuna gəlirdi. Vilayət Partiya Komitəsinə irad tutdu ki, o nə üçün belə maraqlı məsələlərlə məşğul olmur.

"Bakının işıqları" kinofilminə Bağirovun rolunu Rza Təhmasib oynayır. Filmə baxış keçiriləndə Mir Cəfər Bağirov Rza Təhmasibə deyir ki, sən nə üçün məni qorxaq göstərmisən? Aktyor əvvəl tərəddüd edir, sonra cavab tapıb deyir ki, mən Stali-

nin qabağında özümü yığışdıra bilmədim, qorxdum, ona görə rol belə çıxıb. Bu cür mühakimə qarşısında Bağirov heç bir şey demədi.

Mir Cəfər Bağirov Azərbaycanın tərəqqisinə, onun mədəniyyətinin çiçəklənməsinə çox əmək sərf etmişdir.

Məhkəmə zamanı göstərilirdi ki, guya onun savadı çox aşağı olub, ibtidai sinifdən də aşağı. Halbuki, əslində o texnikum qurtarmışdı, hətta məllim də işləmişdi. Bağirov bir neçə kitabın, çoxlu məqalələrin müəllifi idi. Çox sərrast və savadlı mühakimələri, danışiq tərzı vardı. Ona savadsız demək gülünc idi.

O, xalqını, millətini sevən adam idi. O, qətiyyətlə xalqını sürgün etmək niyyətini dəf etmiş, ona atılan böhtanlara layıqlı cavab vermişdi. 1937-38-ci illərin faciələrində yalnız onu günahlandırmaq düz deyildir. Bəzən yuxarıdakıların qərar və əmrlərinə qarşı o çıxıb bilməzdi. Məhkəmədəki son sözündə o deyir ki, mən əməllərimə görə dörd yerə parçalanmağa layiqəm, ancaq xalqın düşməni olmamışam. Onun məhkəməsi gedərkən biz MK işçiləri məhkəmə zalında oturur və ya məhkəmənin gedişinə MK-nın iclas zalında radio ilə qulaq asırıq. Ona verilən ittihamlara o çox təmkinlə, səbrlə cavab verirdi. O özünü əsl kişi kimi, qorxmaz cəsur bir adam kimi aparırdı.

Azərbaycan inqilabdan əvvəl savadsızlar ölkəsi idi. Burada heç bir ali məktəb, elmi müəssisə yox idi. Orta məktəblər tək-tük idi. Bağirovun vaxtında ölkə çiçəklənməyə başladı, sənaye sürətlə inkişaf etdi, mədəni əkinçiliyin əsası qoyuldu, ali məktəblər açıldı, orta təhsil ocaqları geniş vüsət aldı, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət inkişaf etdi. Kəlbəcərdə İstisuda, Göygöldə, Muğanlıda binalar inşa etdirildi, yol çəkdi, xalq burada müalicə olunsun, sağlamlığını bərpa etsin, dincəlsin. Xəstəxanaların şəbəkəsi genişləndi, sanatoriyalar, istirahət evləri yaradıldı. Yetim evlərində yüzlərlə atasız-anasızlar tərbiyə olundular. Azərbaycanda əvvəl SSRİ Elmlər Akademiyasının filialı, sonra isə onun bazasında Elmlər Akademiyası yaradıldı.

Üzeyir Hacıbəyovun matəm mərasimi yadıma gəlir. Onun cənəzəsi İsmaliyyə binasından Mir Cəfər Bağirovun çiyində çıxdı. O, bir çox yazıçıları, incəsənət xadimlərini himayəsi altına al-

mışdır. Onun Mikayıl Rəfili kimi bir alimə də himayədarlığı çatıb.

Bəs Mikayıl Rəfili kimdir?

Mikayıl Rəfili bizim müəllimimiz olub. 1945-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində oxumağa başladığımız zaman elmlər doktorlarını və professorları barmaqla saymaq olurdu. Onların ən görkəmlilərindən biri məhz Mikayıl Rəfili idi. O, çox sadə, mülayim xasiyyətli bir şəxs idi. Çox incə zarafatları da vardı. Onun mülahizələri isə çox zəkali bir alimin mühakimələri idi. O, dərs zamanı müəyyən bir problem qoymağı, tələbələri düşündürməyə vadar etməyi xoşlayırdı.

Məsələn, o Nizami yaradıcılığını tədris edərkən, belə bir məsələ qoydu. Şairin ilk əsəri "Sirlər xəzinəsi" hesab olunur. Lakin onun 20 yaşında ilk dəfə didaktik bir mövzuda poema yazması ağla sığmır. Mikayıl Rəfili deyirdi ki, şair bir günah işlətdiyi barədə yazır. Onun fikrincə "Vis və Ramin" poeması Fəxrəddin Gürganinin deyil, Nizaminindir. Bu əsərdə o dövrün əxlaqi prinsiplərinə uyğun olamayan hadisələrin təsviri verilir ki, Nizami məhz bunu öz günahı hesab edir. Belə bir məsələni ortaya atmaqla Rəfili tələbələri düşünməyə, həqiqəti araşdırmağa sövq edirdi.

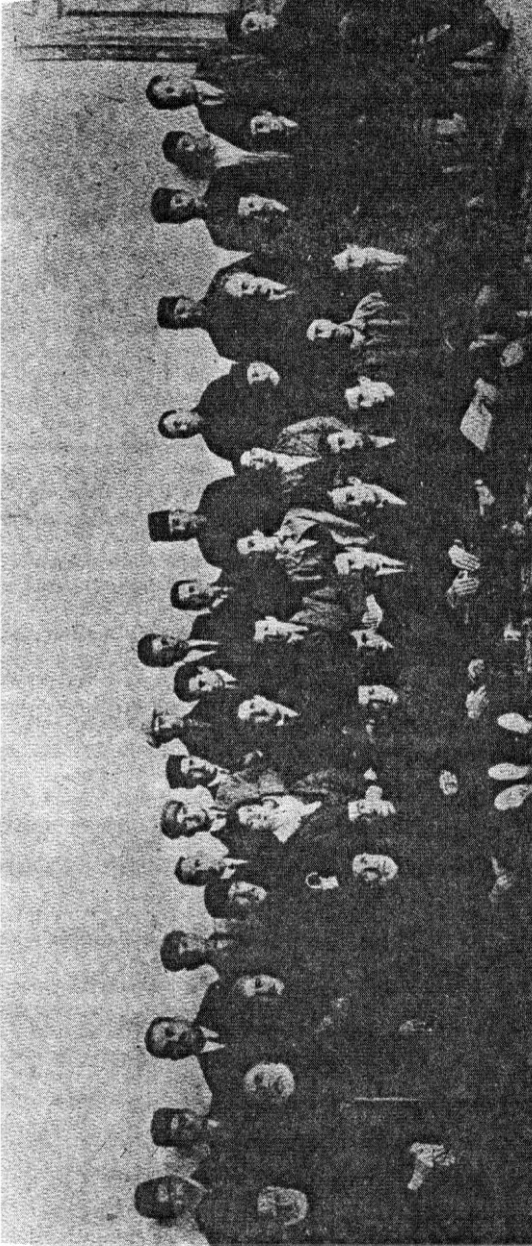
Mikayıl Rəfili özünü heç vaxt tələbələrdən üstün tutmurdu. Bu alim bizə yoldaşcasına münasibət bəsləyirdi. O özü buna şərait yaradırdı. Deyilənlərə görə filoloji fakültəsində jurnalistika, incəsənət şöbələrinin açılmasının təşəbbüskarı o olmuşdur.

Ancaq onu gözügötürməyənlər də vardı. Gah "Kirpi" jurnalında qoltuğunda xoruz karikaturasını verir, gah Universitetin tribunasından onu kosmopolitizmdə ittiham edir, üstünə müxtəlif şər və böhtan atırdılar. Mikayıl Rəfili, əlbəttə, inci yirdi, lakin əyilmirdi. Onun istedadı əvvəlki kimi parlayırdı. O, Azərbaycan ədəbiyyatının ən önəmli problemləri barədə dərin tədqiqatların nəticəsi olan kitablar, məqalələr yazırdı. Məsələn, akademik Krımski onun Nizami haqqındakı monoqrafiyasına çox müsbət qiymət vermişdi. Rəfilinin M.F.Axundov haqqında qalın bir kitabı vardı ki, burada filosofun, yazıçının, dramaturqun yaradıcılığı dərinlən təhlil olunur.

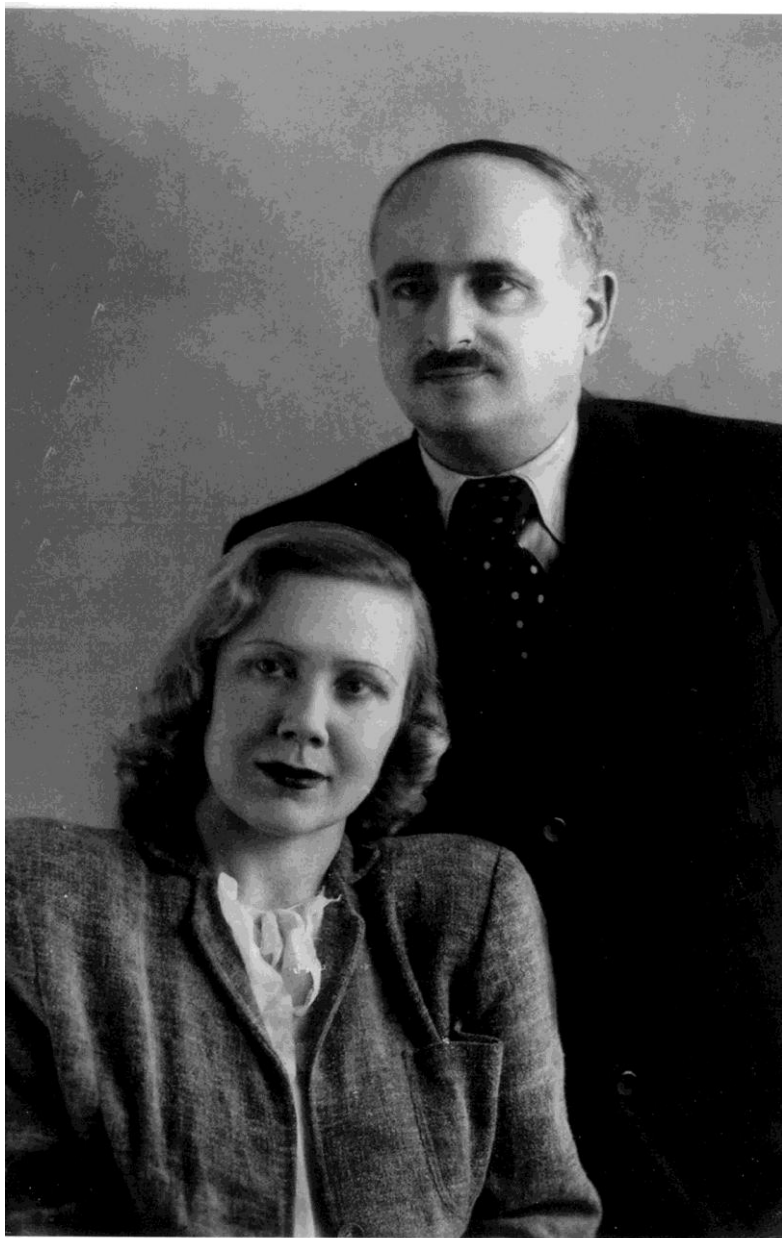
Teyyubun işinin ən ümdə cəhəti odur ki, o həm Mir Cəfər Bağirovu, həm də Mikayıl Rəfilini təmizə çıxarmağı, həqiqəti olduğu kimi aşkarlamaq üçün bir tədqiqatçı ziyalı kimi gərgin əmək sərf etdi. Belə yazılar xalq qarşısında xidmətin bariz ifadəsidir.

Mən ürəkdən deyirəm: "Sağ ol Teyyub, sən tarixin qaranlıq yerlərini işıqlandırmaq üçün çox səylə çalışırsan".

Saleh TAHİROV
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
baş məsləhətçisi

Tarixə çevrilmiş bu şəkildə gördüyünüz ədib, şair, ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin əksəriyyəti 1919-cu il avqustun 26-da yaranmış «Yaşıl qələm» ədəbi-elmi cəmiyyətinin təsis iclasında iştirak etmişdir. Həmin sənətkarlar öz əsərləri ilə XX əsrdə xalqımızın zəngin mədəni sərəfətini yaratmış, yeni məzmunu, müasir ədəbiyyatın təməlini qoymuşlar. Bunların arasında Əliağa Vahid, Əhməd Cavad, Cəbbar Əfəndizadə, Atabəbə Musaxanlı, Mikayıl Rəfli (birinci cərgədə sağdan 3-cü), Bəyramxanlı Abbaszadə, Azər Buzovnalı, Həbib Cəbiyev, Böyükəgə Talıblı, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Salman Məmmədov, Seyid Hüseyn və b. vardır.

MİKAYIL RƏFİLİ VƏ MİR CƏFƏR BAĞİROV

Mikayıl Rəfilinin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar "Ədəbiyyat qəzeti"nin 2005-ci il 25 fevral axırı sayında "Professor Mikayıl Rəfil" sərlövhəli çox maraqlı bir məqalə dərc olunmuşdur. Real həyat həqiqətlərini əks etdirən bu xatirə- yazının müəllifi unudulmaz alimin tələbəsi olmuş Paşa Əfəndiyevdir. Məqalənin sonunda oxuyuruq: "Mənim eşitdiyimə görə M. Rəfil 75 səhifəlik makina yazısında böyük bir ərizə ilə Mir Cəfər Bağirova müraciət etmişdi. Məktub da M.C. Bağirova çatıb, o dərhal göstəriş verib ki, professor M. Rəfilini tutduğu bütün vəzifələrinə qaytarsınlar".

Əlli iki il bundan əvvəl, doğulduğu gündə - aprelin 25- də əlli üç yaşında dünyasını dəyişmiş nadir isedad sahibi haqqında tarixi dəyərə malik həqiqəti mətbuat səhifəsinə gətirdiyinə görə bir oxucu kimi mən də Paşa müəllimi ürəkdən alqışlayıram. Ancaq bildirmək istəyirəm ki, Mikayıl Rəfilinin Mir Cəfər Bağirova yazdığı ərizənin həcmi 75 dəfə kiçikdir, bircə vərəqdən ibarətdir. Arxivlər öz qapılarını üzümüzə açdığı bir vaxtda, əlbəttə, eşitdiklərimizdən daha çox, gözlə görüb oxuduqlarımıza inanmalıyıq...

Mikayıl Rəfilinin bütün fəaliyyəti M.C.Bağirovun Azərbaycan rəhbərliyi illərinə təsadüf edir və arxiv materialları göstərir ki, ömrünün ən çətin məqamlarında onun xilaskarı da elə M.C.Bağirov olub. Saysız-hesabsız arxiv materiallarını araşdıraraq.

Mikayıl Rəfil 1952-ci ilin dekabrınadək respublika rəhbərliyinə beş dəfə məktubla rəsmi müraciət etmişdir. Bu müraciətləri düzgün qiymətləndirmək üçün həmin dövrlərdə baş verən siyasi və ədəbi hadisələri nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Siyasi sənədlər Arxivində 1936-1938-ci illəri əhatə edən iki qalın qovluq saxlanılır. Bunlardan birində həmin dövrdə Azərbaycan KP MK Bürosunun protokolları, digərində Mir Cəfər Bağirovun adına göndərilmiş məktublar və sənədlər toplanmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək istəyirəm ki, Səməd Vurğun və Hüseyn Cavidin Mir

Cəfər bağırovun adına yazdığı ərizələrin əlyazmaları da bu materiallar arasındadır. S.Vurğunun məktubunda oxuyuruq:

"Hörmətli yol. Bağırov!

İndiyə qədər mənim mənzil məsələm həll edilməmişdir. Beş nəfərlik ailəmiz kiçik bir otaqda yaşayırıq. Bu vəziyyət mənim yarıdıcılıq işimə böyük zərbələr vurur, özüm də get-gələ zəifləyirəm. Çox rica edirəm ki, mərkəzi partiya komitəsinin yaşayış binasında boşalmaqla olan bir mənzilin mənə verilməsi sərəncamında bulunasınız.

***Sizin: S.Vurğun.
7 oktyabr, 1936 cı il."***

Səməd Vurğunun ərizəsinə Mir Cəfər Bağırovun tapşırığı ilə Mərkəzi Komitənin növbəti büro iclasında 1936cı il oktyabrın 17-də baxılmış və məsələ ən yüksək səviyyədə həll edilmişdir. O, mənzillə təmin olunmuşdur.

Hüseyn Cavidin ərizəsində deyilir:

"Möhtərəm M. Cəfər Bağırov yoldaş!

Son zamanlarda mənə və yazılarıma qarşı - istər mənəvi, istər maddi cəhətdən - qaba və soyuq bir keçimsizlik var. Bu da yalnız tək-tək şəxslərin kaprizindən irəli gəlməkdədir. Cəsarət olsa da, fikrinizi bu nöqtəyə cəb etməklə, 30 ildən artıq əmək sərf edən xəstə və yorğun bir yazıçının halını düşünməyinizi rica edirəm".

***Hüseyn Cavid,
3 oktyabr 1936-cı il. Bakı."***

Hüseyn Cavidin ərizəsinə MK-nin oktyabrın 22-də keçirilmiş Büro iclasında baxılmışdır. MK qərarının üzərində M.C.Bağırovun hökumət başçısı Hüseyn Rəhmanova və MK bürosunun üz-

vü Ruhulla Axundova ünvanlanmış bu sözlər yazılmışdır: **"H. Cavid yoldaşı MK-ya dəvət edin, onun şikayətini dinləyin və nəticəsi barədə Azərbaycan K(b)P MK-ya məlumat verin. İmza: M.C.Bağirov."**

Həmin qovluqda "Şərq qadını" jurnalının məsul katibi Gülayə xanım Qədirbəyovanın və jurnalın ilk redaktoru Ayna Sultanovanın da məktubları saxlanılır. G. Qədirbəyova 1936-cı il may ayının 16-da Azərbaycan K (b)P MK-ya göndərdiy məktubunda göstərir ki, "Şərq qadını" jurnalı 1923-cü ildən nəşr olunur. O zaman jurnal yalnız şəhər əhalisi arasında yayılırdı, tirajı 1000-2000 idi. 1935-ci ildən başlayaraq jurnalın tirajı 15 minə çatdırılmışdır. Buna baxmayaraq, jurnala hər ay, əvvəllər olduğu kimi, 7 min nüsxə üçün kağız ayrılır.

M.C.Bağirovun dərkənarı ilə məsələyə Mərkəzi Komitənin 1936-cı il 21 may tarixli Büro iclasında baxılmış və məsələ müsbət həll edilmişdir.

Respublika Xalq Maarif Komissarının müavini işləyən Ayna Sultanova 1936-cı il may ayının 3-də yazdığı ərizəsində Mir Cəfər Bağirovdan xahiş etmişdir ki, bir il əvvəl ona verilmiş töhmət üzərindən götürülsün. Onun xahişi yerinə yetirilmişdir. M.C.Bağirov 1936-cı il may ayının 21-də MK Bürosunun aşağıdakı qərarını imzalamışdır.

"Ayna Mahmud qızı Sultanovaya səhlənkarlıq hərəkətlərinə görə 1935-ci il avqust ayının 25-də töhmət verilməsi haqqında qərar qüvvədən düşmüş hesab olunsun."

1936-cı il mart ayının 3-də Mir Cəfər Bağirov xalqımızın milli dəyərlərini yaşadacaq bir tarixi sənədi - "Azərbaycan Şura Ensiklopediyasının nəşri haqqında" MK qərarını imzalamışdır. İlk Azərbaycan ensiklopediyasının nəşrinə dair materiallar SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında Ruulla Axundovun rəhbərliyi ilə hazırlanmışdır. Bu işdə Filialın elmi işçisi Mikayıl Rəfilı də iştirak etmişdi. Məsələ Azərbaycan KR MK Bürosunda geniş müzakirə edilərkən, Mikayıl Rəfilı Leninqradda idi. Aspiranturanı müvəfəqqiyyətlə bitirib, "Türk qərbçiləri" mövzusunda dissertasiyanın müdafiəsinə hazırlaşdı. Buna görə

də MK sənədlərində onun adı yoxdur. Həmin materialları oxuculara təqdim edirəm və ümid edirəm ki, Azərbaycanda ensiklopediya nəşrinin tarixi ilə maraqlananlar üçün bu sənədlər əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

1936-cı ilin fevral ayının 26-da Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin Sədri Hüseyn Rəhmanov M.C.Bağirov yoldaşa Azərbaycan Şura Ensiklopediyasının nəşri üzrə komitə iclasının birinci protokolunu rəsmi məktubla göndərmiş, protokol M.C.Bağirovun imzası ilə Mərkəzi Komitə tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu sənəddən aydın olur ki, həmin iclas fevral ayının 16-da keçirilmişdir. İclasda AŞE-nin baş redaktoru İsmayıl İsmayılov, AŞE-nin elmi katibi Vəli Xulufu, Azərbaycan K(b)P MK-nın şöbə müdiri Mikayıl Hüseynov, SSRİ EA Azərbaycan Filialından Komitə üzvü Ruhulla Axundov, Xalq Maarif Komissarlığından Müseyib Şahbazov, Azərnəşrdən Əsəd Axundov, Xalq Səhiyyə Komissarlığından Müseyib Hüseynov və başqaları iştirak etmişlər.

İclasda Azərbaycan Şura Ensiklopediyasının birinci cildinin nəşrinə hazırlıq barədə AŞE-nin elmi katibi, Komitə üzvü Vəli Xulufu çıxış etmişdir. Sonra aşağıdakı qərar qəbul olunmuşdur:

1. AŞE-nin nəşri üzrə Komitənin elmi katibi V.Xulufunun bu məlumatı nəzərə alınsın ki, bu il fevralın 15-dək AŞE-nin birinci cildi üçün hazırlanmış 3500 məqalədən 2000-i türk dilinə tərcümə olunmuşdur. 1300 məqalə orijinalda türk (Azərbaycan dili - T.Q.) dilində yazılmışdır. 200 məqalə yenidən işlənib türkcəyə çevrilmişdir. 1-ci cildə daxil ediləcək məqalələrin 60 faizi tam redaktə olunmuşdur.
2. AŞE-nin birinci cildi (Baş redaktor İ. İsmayılov) bu il oktyabr ayından gec olmayaraq nəşr edilsin.
3. İ.İsmayılov, V.Xulufu və digər yoldaşlara tapşırılsın ki, on gün müddətinə AŞE-nin birinci cildinə daxil edilən materialların təsdiqi qaydası barədə Komitəyə məlumat versinlər.
4. Ensiklopediyanın birinci cildinin vaxında buraxılışını təmin etmək məqsədilə İ.İsmayılov, V.Xulufu və R.Axundov yoldaş-

lara tapşırılsın ki, fevral ayının 20-dək Azərnəşr tərəfindən görülməli işlərin təqvim müddətlərini komitənin təsdiqinə təqdim etsinlər.

Yuxarıda sadalanan tədbirlərdən əlavə, Mir Cəfər Bağirovun tapşırığı ilə AŞE-nin nəşri üzrə Komitənin 24 nəfərdən ibarət ştatı müəyyən edilmiş, onların fəaliyyəti üçün iş otaqları ayrılmışdır.

(Müəllifdən: görəsən Mir Cəfər Bağirovun vaxtında nəşr üçün hazırlanmış ensiklopediyanın taleyi necə olmuşdur? 42 min məqalə harada qalmışdır?)

1936-cı ilin mayında otuz bir yaşlı Mikayıl Rəfilı Leninqradda idi. Bu zaman onun AzFAN-dakı əqidədaşları Azərbaycan K(b)P MK-da, M.C.Bağirovun yanında idilər. Müşavirə türk dilində dərsliklərin hazırlanmasına həsr olunmuşdu. M.C.Bağirov adlı-sanlı alim və yazıçıların təkliflərini nəzərə alaraq, həmin ilin may ayının 21-də Mərkəzi Komitə Bürosunun qərarına imza atmışdır:

"AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI ÜZRƏ DƏRSLİKLƏRİN HAZIRLANMASI HAQQINDA

I. Azərbaycan ədəbiyyatı və Azərbaycan ədəbiyyatı tairxinə dair türk məktəbləri üçün mükəmməl dərsliklər hazırlamaq məqsədi ilə aşağıdakı müəllif briqadaları yaradılsın:

1. Beşinci sinif üçün dərslik
briqadir - redaktor - Məmməd Arif
briqada üzvləri - Həmid Araslı
Mir Cəlal
Abdulla Şaiq

2. Altıncı sinif üçün dərslik
Briqadir - redaktor - Hacıbaba Nəzərli
Briqada üzvləri - Hənəfi Zeynallı
Mikayıl Rzaquluzadə

3. Yeddinci sinif üçün dərslik

Briqadir - redaktor - Əli Sultanlı

Briqada üzvləri - Həbibulla Səmədzadə

Hidayət Əfəndiyev

4. Səkkizinci sinif ədəbiyyatı tarixi очерkləri

(*XIV əsrdən XIX əsrin 60-cı illərinədək*)

Briqadir - redaktor - Tağı Şahbazi

Müəlliflər: Həbiulla Səmədzadə

Mərdan Muradxanlı

5. Doqquzuncu sinif üçün ədəbiyyat tarixi очерkləri

(*XIX əsrin 70-ci illərindən XX əsrədək*)

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı

Briqadir - redaktor - Məmmədkazım Ələkbərli

Briqada üzvləri - Mehdi Hüseyn

Məmməd Arif

II. Məmmədkazım Ələkbərli (sədr), Tağı Şahbazi, Hacıbala Nəzərli, Mehdi Hüseyn və Bəkir Çobanzadə yoldaşdan ibarət komissiyaya tapşırılsın ki, bütün müəllif və redaktorları işə cəlb etməklə, on gün ərzində ədəbiyyat və ədəbiyyat tarixi üzrə proqramları dəqiqləşdirsinsinlər və təsdiq üçün Azərbaycan K(b)P MK-nın məktəb və elm şöbəsinə təqdim etsinlər.

III. Müəlliflər tərəfindən dərsliklərin təhvil verilməsinin son müddəti 1936-cı il oktyabrın 5-i müəyyən edilsin. Azərnəşrə (Əsəd Axundov) bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, dərslikləri 1937-ci ilin yanvarın 1-dək nəşr etsin.

IV. Ədəbiyyat və ədəbiyyat tarixi üzrə dərsliklərin hazırlanması zərurətini nəzərə alaraq, Azərbaycan K(b)P MK-nın məktəb və elm şöbəsinə tapşırılsın ki, dərsliklərin yazılması və tərtib

edilməsi ilə məşğul olan müəlliflərin göstərilən müddətdə əsas iş yerlərində bütün digər iş və tapşırıqlardan azad edilməsini təmin etsin.

V. Xalq Maarifi Komissarlığına və Azərnəşrə tapşırılsın ki, işdə ən çox fərqlənən müəllif və redaktorları mükafatlandırmaq məqsədi ilə xüsusi fond ayırsınlar.

Azərbaycan K(b)P MK katibi M.C.Bağrov"

1936-cı il sentyabr ayının 26-da Mir Cəfər Bağirov Ruhulla Axundovun və İsmayıl İsmayılovun təklifi ilə AzFAN-nın aspiranturasına namizədlərin siyahısını təsdiq etmişdir. 14 nəfər gənc arasında Mikayıl Rəfilinin yaxından tanıdığı istedadlı adamlar (siyahıda bir nəfər də olsun erməni yoxdur - T.Q.) vardır: Səttar Əbilov, Zemfira Əliyeva, Rəxşəndə Hacıyeva, Ələş-rəf Əlizadə, Elmar Şərifov, Əhməd Mahmudov, Qafar İbadzadə...

1936-cı ilin payızında Leninqradda Bakıdan aldığı bir xəbər də Mikayıl Rəfilini sevindirmişdir: Mir Cəfər Bağirov "Azərbaycan SSR coğrafiya lüğətinin tərtibi və nəşri haqqında" qərarı imzalamışdır. Bu yaxınlarda arxivdə aşkar etdiyimiz həmin qərarı olduğu kimi oxuculara çatdırıram:

"AZƏRBAYCAN SSR COĞRAFIYA LÜĞƏTİNİN TƏRTİBİ VƏ NƏŞRİ HAQQINDA

1. ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə komitəsi Bürosunun bu il 20 avqust tarixli qərarına müvafiq olaraq, coğrafiya lüğətinin Azərbaycan cildinin redaktəsi üçün SSRİ EA Azərbaycan filialı yanında aşağıdakı tərkibdə redaksiya komissiyası yaradılsın:

Ruhulla Axundov -	Sədr
İsmayıl İsmayılov -	AK(b)P MK - dan
Ə. Eyvazov -	Dövlət Plan Komitəsindən
V. Xulufu -	AzFAN - dan
M. Ələkbərov -	AzFAN - dan
V. Tixomirov -	Şaumyan adına institutdan
Zifeld -	AzFAN - dan

2. Redaksiya komissiyasına təklif edilsin ki, baş redaksiya heyəti ilə razılaşdıraraq öz iş proqramı planlarını işləyib hazırlasın-

lar.

3. Ruhulla Axundov və Boris Tixomirov Azərbaycan coğrafiya lüğətinin redaktorları kimi Baş redaksiya komissiyasının tərkibinə daxil edilsinlər.

4. Tbilisidə xüsusi poliqrafiya bazasının mövcud olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan coğrafiya lüğətinin orada çap edilməsi məqsədəuyğun hesab olunsun.

5. Redaksiya komissiyasına tapşırılsın ki, türk dilində Azərbaycan coğrafiya lüğətinin birinci cildinin nəşri ilə əlaqədar rəy və təkliflərini MK-ya təqdim etsinlər.

Azərbaycan K(b)P MK katibi M.C.Bağirov".

Arxiv materiallarından aydın olur ki, Mir Cəfər Bağirov 1936-cı il noyabr ayının 25-dən dekabrın 10-dək ezamiyyətdə olarkən "Moskva" mehmanxanasında qalmışdır. Həmin günlərdə Dövlət Siyasi nəşriyyatının dəvəti ilə Leninqraddan Moskvaya gəlmiş Mikayıl Rəfilı də bu mehmanxanada idi. M.C.Bağirov M.Rəfilının namizədlik dissertasiyasının Moskva nəşriyyatı tərəfindən kitab halında çap ediləcəyi xəbərindən çox məmnun olmuşdur. M. Rəfilı Moskvada nəşr olunmuş "Pesni o qorodax" ("Şəhərlər haqqında nəğmələr") kitabını və bu kitab barədə paytaxtın "Veçernyaya Moskva" qəzetində şair A.Yarovun resenziyası dərc edilmiş səhifəni respublika rəhbərinə hədiyyə etmişdir.

Həmin il dekabrın 6-da M. Rəfilı Leninqrada qayıdarkən M.C.Bağirovla vida görüşünə getmiş, bir yerdə süfrə arxasında söhbət etmişlər. M.C.Bağirov öz işini qurtarmış Səkkizinci Fövqəladə Ümumittifaq Sovetlər qurultayı tərəfindən qəbul olunmuş Sovet konstitusiyasının ilk nüsxələrindən birini Mikayıl Rəfilıya vermiş və ondan xahiş etmişdir ki, türkcəyə çevirib Bakıya göndərsin.

Mikayıl Rəfilı Leninqradda Ruşkin evində SSRİ Konstitusiyasını ruscadan azərbaycancaya tərcümə etdiyi saatlarda ağılna gəlməzdi ki, Moskvada, Kremlin divarları arasında "bütün dünyada ən demokratik konstitusiyanın" bütün dünyada misli gö-

rünməmiş qanlı maddələri də hazırlanır. SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının "Repressiya əməiyyatının keçirilmə qaydaları" üzərində Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini A.Mikoyan "soqlasen" yazmışdı. Xalq Komissarları Soveti sədri V.M.Molotov isə sənədə qol çəkdikdən sonra bəyan edirdi: "Dövlət eyni zamanda fəhlə sinfinin, kəndlilərin və ziyalıların mənafeyini ifadə edə bilməzdi. Bundan başqa ziyalılar arasında keçmiş sinfi düşmənlər az deyil, onlar fəhlə sinfinin diktaturası uğrunda mübarizə apara bilməzdilər."

Mikayıl Rəfili Leninqradın Ruskin evində SSRİ Konstitusiyasının sərrast tərcüməsini Bakıya - M.C.Bağirova göndərmişdi. Qanunun 125-ci maddədəsindəki bu cümləni bloknotuna köçürmüşdü: "Vətəndaşlara söz və mətbuat azadlığı, yəni öz fikirlərini şifahi surətdə və mətbuat vasitəsilə bildirmək hüququ, yığıncaq və mitinqlər azadlığı, küçə yürüşləri və nümayişlər azadlığı verilir..." Leninqrad mətbuatında Stalin Konstitusiyasını vəsf edən şəirlər qəzet səhifələrini bəzəyirdi. Azərbaycanda Səməd Vurğunun misraları dillər əzbəri idi:

*Qardaş, müqəddəsdir bizim qanunlar,
Rəhbərin əliylə yazmış onlar.*

Rəhbərin əliylə "müqəddəs qanunlar"dan sonra qanlı represiya qanunları həyata keçirildi. Stalinin üzərində "Həyata keçirilsin!" yazdığı sənəddə deyilirdi: Repressiya olunan antisovet ünsürlər iki kateqoriyaya bölünürlər. Birinci kateqoriyaya antisovet partiyaların üzvləri - esərlər, gürcü menşevikləri, müsəvatçılar, itti-hadçılar, daşnaklar və başqaları daxildirlər. Belələri dərhal həbsə alınaraq, üçlük tərəfindən işlərinə baxılan kimi güllələnməlidirlər. Partiya üzvü olmayan düşmən ünsürlər ikinci kateqoriyaya aiddir. Belələri həbs olunmalı və 8-10 il müddətinə həbs düşərgələrinə göndərilməlidirlər.

1936-cı ildə M.C. Bağirovun imzaladığı qərarlarda adları çəkilən adlı-sanlı türk ziyalılarımız iki-üç ayın içərisində "xalq düşməninə" çevrildilər. İlk zərbə Ruhulla Axundova yönəldi. O, 1917-ci ildə sol sosialist - inqilabçı (esərlər) partiyasının üzvü ol-

duğu üçün həbs edildi, SSRİ EA Azərbaycan Filialının direktoru və Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İşləri İdarəsinin rəisi vəzifələrindən kənarlaşdırıldı. Ruhulla Axundovun alim və ədib həmkarları da bir-birinin ardınca həbsə alındılar: Hənəfi Zeynallı, Bəkir Çobanzadə, Tağı Şahbazi, Boris Tixomirov, Vəli Xulufu, Böyükağa Talıblı, Mikayıl Hüseynov, Əli Nazim...

İstintaq materiallarından SSRİ EA Azərbaycan Filialında əksinqilabi millətçi qrupun üzvü kimi Mikayıl Rəfilinin də adı çəkilirdi. Bakıda olsaydı, sözsüz ki, o da dərhal həbs olunacaqdı. Ancaq zərbəni ona Puşkin evində vurdular. Alimlik yolunda qırmızı işıq yandırdılar. "Azərbaycan və rus ədəbiyyatı" mövzusunda dissertasiya müdafiəsinə hazırlaşan otuz iki yaşlı şair və alimi doktoranturadan xaric etdilər.

Mikayıl Rəfil 1937-ci ilin mart ayında Bakıya qayıtdı... Bir ay keçməmiş, aprelin 19-da onu Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə heyətinin iclasına çağırdılar. İçəri keçdi. İdarə heyətinin üzvləri - S.Şamilov, S.Vurgun, S.Rüstəm, M.Kamski, S. Qriqoryan, M.S.Ordubadı başlarını qaldıraraq onun üzünə baxmadılar. Seyfulla Şamilov iclasın gündəliyini elan etdi: **"Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü Mikayıl Həsən oğlu Rəfilinin xuliqanlıq hərəkətləri barədə"**.

İdarə heyətinin bütün üzvləri əl qaldıraraq gündəliyi yekdilliklə təsdiq edirlər. Sədr ilk sözü köhnə bolşevik, Ruhulla Axundovdan sonra İncəsənət İşləri idarəsində hökmranlıq edən Levon Arustamova verdi. Mikayıl Rəfil onu Gəncədən tanıyırdı. Bolşevik cildinə girmiş daşnaq idi. L.Arustamov məlumat verdi ki, Mikayıl Rəfil Leninqraddan Bakıya qayıtdıqdan sonra...xuliqanlıqla məşğuldur. İki gün bundan əvvəl, aprelin 17-də qonşusu, staxanovçu rus fəhləsi Medvedevanın mənzilini zorla ələ keçirməyə cəhd etmişdir. L.Arustamovdan sonra Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin iclasına gətirilmiş şahidlər: Ovanesov, Stroqanov, Karapetyan çıxış etmişlər. Mənzilin sahibəsi Tatyana Medvedeva həyasızlığın son pilləsinə qalxmışdı: "Bu musavatist qoçu mənim üstümə cumdu, döşlərimə əl atdı. Qonşumuz Arustamov yoldaş gəlməsəydi, məni zorlayacaqdı." Axırda "müttə-

him" M.Rəfiliyə söz verildi. O, qələm dostlarına sərt baxışla: "Niyə bu yalançıları Yazıçılar İttifaqına dəvət etmisiniz?- dedi- Utanmırsınız?! Axı hamınız yaxşı bilirsiniz ki, bir gözlü o mənzil orderini mənə rayispolkom tərəfindən verilmişdir. Medvedevlər ailəsinə isə təzə mənzil ayrılmışdır. Arustamovun fitvası ilə köhnə mənzili də məngirləmək istəyirlər. Mən harada qalmalıyam, dəniz qırağında?"

Köhnə bolşevik Arustamov iclasın sədrindən icazə almadan, yerindən ayağa qalxmadan bağırırdı: "Orderi sənə xalq düşməni Axundovun məktubu əsasında veriblər. O hardadır, sən də yerin oradır".

İclasın sədri Seyfulla Şamilov müzakirəyə xitam verdi. Rəsmi qərarı bəyan etdi. Arxivdə saxlanılan qərar daha çox məhkəmə hökmünə bənzəyir. Orada deyilir: "Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Prezidiumu qeyd edir ki, xalq düşmənləri - xain kontrrevolyusioner trotskiçilərin göstərişi ilə Mikayıl Rəfili staxanovçu işçinin mənzilinə soxulmuş, ev əşyalarını küçəyə atmış, Tatyana Medvedevanın üzərinə hücum etmiş və beləliklə, nəinki sovet yazıçısına, hətta sovet vətəndaşına yaraşmayan hərəkətlərə yol vermişdir. Bu fakt sübut edir ki, Mikayıl Həsən oğlu Rəfilinin şüurunda hələ də mənsub olduğu mülkədar-kapitalist sinfinin vəhşi psixologiyası qalmaqdadır.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Prezidiumu qərara alır: Mikayıl Həsən oğlu Rəfili Azərbaycan yazıçıları sırasından xaric edilsin."

1937-ci ildə M.Rəfilinin "köhnə" düşmənlərindən biri olan Levon Arustamov qəflətən vəfat etmişdir. Görünür daşnaq arxadaşları Afanes Akopovun, Suren Badamyanın, Pyotr Poqosovun həbsə alınması Levonun canına vəlvələ salmışdır. Bununla belə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının heyəti Levon Ağasıyeviçin Mikayıl Rəfiliyə qarşı düşmən mövqeyini müdafiə etməkdə ısrarlı olmuşdur. Diqqət yetirin, İdarə Heyətinin Mikayıl Rəfili haqqında növbəti qərarı Moskva "üçlüyünün" hökmündən fərqlənir. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İdarə Heyətinin 1937-ci il 25 aprel tarixli 7 nömrəli protokolundan çıxarışın bəzi hissələrini olduğu kimi oxuculara çatdırıram: "Mikayıl Rəfili bütün ədə-

bi və elmi yaradıcılığı boyu ədəbiyyatımıza və ədəbiyyatşünaslığımıza pantürkizm propoqanda etmişdir. Firudin bəy Köçərlinskinin əsərlərindəki zərərli və təhlükəli cəhətlərin üstünü basdırmış, onu əsl ədəbiyyat tarixçisi kimi tanıtddırmağa çalışmışdır. M. Rəfilı kontrrevolyusioner xain və alçaq Ruhulla Axundovun ideoloji cəhətdən ən yaxın dostu olmuş, onunla sıx əlaqə saxlamış, elmi əsərlərini Ruhulla Axundova ithaf etmişdir. Bundan başqa, M. Rəfilı Azərbaycan Sovet şeirinə formalizm kimi ən təhlükəli bir xəstə cərəyan gətirmiş və Azərbaycan xalq şeirinə qarşı çıxmışdır.

İkiüzlülük, xəbərçilik, ara vurmaq, yaltaqlıq kimi ən iyrənc və murdar hərəkətlər M. Rəfilının peşəsidir.

M. Rəfilının atası Hacı Həsən qanıçən mülkədar olmuş və Sovet hökuməti əleyhinə Gəncə üsyanının təşkilatçılarından biridir. Bu mənfur musavətçi inqilabçı fəhlələri qətlə yetirmişdir.

M. Rəfilı öz əqidəsinə görə Əli Nazim kimi pantürkistlərdən fərqlənir."

Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının İdarə Heyətinin üzvləri Mikayıl Rəfilını Ümumittifaq miqyasında da rüsvay etməyi qərara almışlar. 1937-ci il mayın 9-da respublika yazıçıları adından Moskvaya iki məktub göndərilmişdi. SSRİ Yazıçılar İttifaqına (Stavski yoldaşa) və "Literaturnaya qazeta"-nın məsul katibi Subbotin yoldaşa. Bu məktublara Yazıçılar İttifaqı sıralarından qovulmuş M. Rəfilı ilə əlaqədar bütün mənfı və qondarma materiallar əlavə olunmuşdur. Mərkəzi təşkilatlardan, qəzet redaksiyalarından rəsmi şəkildə xahiş olunmuşdur ki, "Sovet alimi və yazıçısı cildinə girmiş" M. Rəfilı mərkəzi mətbuat səhi-fələrində ifşa edilsin.

Bir il qabaq Azərbaycan şairləri arasında Moskvada ilk şeir kitabı çap etdirmiş, Bakıda 1937-ci ilə qədər beş kitabı buraxılmış və nəhayət, SSRİ Konstitusiyasını Azərbaycan dilinə çevirmiş bir ziyalı və vətənpərvərə "burjua millətçisi" damğası vurulmuşdur. Qələm dostları arasında təklənən əyilməz insan nə etsin, kimdən imdad istəsin? Bir il qabaq paytaxtın "Moskva" mehmanxanasında Mir Cəfər Bağirovla saatlarla uzanan səmi-

mi söhbətlərini xatırladı, çox düşündükdən sonra qələm götürüb **aşağıdakı məktubu** yazdı:

"AZƏRBAYCAN K(B)P MƏRKƏZİ KOMİTƏSİNƏ M.C.BAĞIROV YOLDAŞA

Yoldaş Bağirov, özümdə cəsarət tapıb Sizə müraciət edirəm.

Mən ölkəmizin sədaqətli, əməksevər adamlara ehtiyacı olduğunu bilirəm. Mən öz gördüyüm işi, yaradıcılıq fəaliyyətini hədsiz dərəcədə sevirəm. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini yaza bilərəm. Dərs deməyi, öyrətməyi, düşünməyi bacarıram, bütün varlığım ilə Sovet ölkəsinə və partiyaya xidmət etməyə hazıram. Ancaq həyatımızdan kənarda qalmışam. Yalnız o səbəbə ki, bir il bundan əvvəl kitab "ithaf" etməklə (Ruhulla Axundov nəzərdə tutulur- T.Q.) günaha yol vemişəm. Yalnız o səbəbə ki, Levon Arustamov mənə riyakarcasına böhtan atmış, S.Şamilov və Səməd Vurğun da bundan istifadə etmişlər. Mənim ucbatımdan Zifeld, Zakirov, Vəlibəyov, Maqsud Məmmədov da əziyyət çəkmişlər.

Mən onların adlarını çəkmək istəməzdim. Əlbəttə, məsələ bunda deyildir. Mənim müəyyən biliyim, qabiliyyətim var. Mənim bir sıra əsərlərim Leninqradda və Moskvada müsbət qiymətləndirilmişdir. Mən filologiya elmləri namizədiyəm. Əgər bu bədbəxt hadisə baş verməsəydi, 1938-ci ildə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmək imkanından məhrum olmazdım.

Məgər bu təkcə mənim iftixarım olacaqdı? Axı məni Sovet ölkəsi boya-başa çatdırmış və mənə tərbiyə vermişdir. Mən təhsilim üçün, yüksəlişim üçün, həyatım üçün ona minnətdaram.

Başla düşürəm ki, mənim məsələmin tezliklə həll edilməsi o qədər də asan deyildir. Mənə qayğıkeş münasibəti anlayır və qiymətləndirirəm. Mənə tərcümə vermirlər, ədəbiyyat dərslikləri yazmağa cəlb etmişlər. Lakin mən yazıçıyam, elmi işçiyəm. Qabiliyyətim daxilində ölkəmin xeyrinə yorulmadan fədakarlıqla işləmək, yazmaq, zəhmət çəkmək istəyirəm. Fəqət məni bu daimi, faydalı işdən neçə aydır ki, məhrum etmişlər.

Mən bir daha Sizə, MK-ya müraciət edirəm. Xahişim budur ki, mənim biliyimdən və qabiliyyətimdən istifadə edəsiniz. Mən susa bilmirəm, əminəm ki, elm üçün faydalı ola bilərəm.

Sizə hörmət bəsləyən M. Rəfili.
11 noyabr, 1937. Bakı"

КХ КН / 5 / Издательство

г-н М. Д. Башурову

Усещивалось еще раз болячку вас, тов. Башуров! У меня, как и у многих нашей страны моды-преданности, моды. И вот я, человек, детально любящий работу, творчество, который, может быть, мог бы написать историю азербайджанской литературы, истории Азербайджана, предания, мысли, до конца отдаю себя советской стране, — стою в стороне от нашей жизни, только потому, что из-за того, что я совершил ошибку с "посвящен" книги, только потому, что меня плохо оклеветали Левон Арустанов и этим воспользовались Мамедов и Вурган. В моей личной участи не мало пострадали и Зифаров, Закиров, Велибеков, Махмуд Мамедов.

Мне не хотелось называть этих имен. И не в этом, дело. У меня есть какие-то знания, способности, я, получившие не плохую оценку в Ленинграде и Москве. Я кандидат литературных наук и если бы этот несправедливый случай, я занимал бы в 1938 году новую ступеньку на доктора наук. И разве это было бы только из-за простоты? Разве не советская страна приоткрыла, открыла, вырастила меня? Разве не ей я обязан своим образованием, своим рождением, своей жизнью?

Я понимаю трудности быстрого разрешения моего вопроса. Я знаю и искренне оцениваю горькое отклонение. Мне дали перевод, меня привлекали к работе над книгой по литературе.

Но я писатель, научный работник. Я пишу безумно
самонапряженной работой, я хочу писать, придумать
какой-то стране, все то, что имело и имеет. Но
кей-то постоянной, полезной работы. Унес
исследов.

Я еще раз обращаюсь к Вам, к ЦК КП(б) А
Вайтиса, верните меня в литературу и науку
использовать мои скромные знания и способности.
Было бы нечестно с моей стороны молчать, зная
то я могу приносить пользу советской культуре.

Уважающий Вас

М. Рафилин

18. XI. 37. Баку.

İki gün sonra, 1937-ci il noyabrın 13-də Azərbaycan SSR Yazı-
çılar İttifaqının yeni seçilmiş sədri Əli Məmmədovun adına Mir
Cəfər Bağirovun imzası ilə bu məzmununda məktub daxil olmuş-
dur: "Sizdən xahiş edirəm ki, M. Rəfilinin şikayət ərizəsinə baxa-
sınız və beş gün ərzində cavab verəsiniz."

Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının noyabrın 23-də cavab
məktubu ilə arxivdə tanış oluruq:

**"AZƏRBAYCAN K(B) P MK KATİBİ
M.C.BAĞIROV YOLDAŞA**

Sizin bu il 13 noyabr tarixli 1355 nömrəli məktubunuza cavab olaraq bunları bildirirəm:

1937-ci ilin aprelində Azərbaycan Sovet yazıçılarının ümumi yığıncağının qərarı ilə Mikayıl Rəfili Yazıçılar İttifaqının sıralarından xaric edilmişdir, bundan sonra onun İttifaqla əlaqəsi faktiki olaraq kəsilmişdir.

Mikayıl Rəfili İttifaq üzvlüyündən aşağıdakı səbəblərə görə kənarlaşdırılmışdır:

Rəfili qeyri-qanuni yol ilə fəhlə Medvedevaya məxsus olan mənzilə order almışdır, Medvedeva qanuni mənzilini boşaltmadıqda, Rəfili qalmaqla salmış, zor gücünə oraya köçmək istəmişdir. Ədəbi ictimaiyyət M.Rəfilinin davranışını antisovet hərəkət kimi qiymətləndirmişdir. Onun məsələsi Yazıçılar İttifaqının İdarə Heyətində müzakirə edilərkən, belə bir fakt da müəyyən olunmuşdur ki, M.Rəfili 1928-ci ildə Azərnəşrin əməkdaşı Məcnunbəyovu döymüşdür."

Əli Məmmədovun məktubuna M.Rəfilini ifşa edən materiallar da əlavə olunmuşdur. Geniş arayış bu cümlələrlə başlayır:

"M.Rəfili məşhur mülkədar, 1921-ci ildə musavatçıların əksinqilabi Gəncə üsyanının başçılarından biri olan Hacı həsən Rəfiyevin oğludur."

Noyabr ayı ötüb, dekabr da başa çatmaqdadır, ancaq Mikayıl Rəfilinin məsələsinə əncam çəkilmir. 1938-ci ili kimsəsizlər kimi qarşılayan "dvoryan balası" tək-tənha, düşüncələr məngənəsində masa arxasına keçir, qələm götürüb Mir Cəfər Bağirova ikinci məktubunu yazır. M.Rəfilinin bir səhifədən ibarət bu məktubu da Azərbaycan Ruspublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılır:

Вх. 2
9/5-381

У

У-р
87-18

т.в. Мир-Исмаилу Багирову

Литература была для меня смыслом, содержанием моей жизни. Но кто-то оклеветал меня - и я выброшен из писательской семьи.

Вся моя социальная жизнь была посвящена литературе, искусству, науке советского Азербайджана. Мне казалось, я творю, учусь, расту, развиваюсь для общества, для народа. Мне нечего и никому не нужен?

Конечно, это очень грустно. Но я не буду падать духом, идею в себя, ибо я верю в нашу жизнь, в великую работу большевиков, которая никогда не оттолкнет такого и полезного человека.

Но очень обидно девять месяцев не получить ответа. Ни один раз со мной беседовала т.в. Хараева. Обещала ответить 14 декабря, а сегодня уже 31 декабря. Меня отослали к Али Мамедову. Но Али Мамедов пишет, что это дело никакого отношения к нему не имеет.

Тов. Багиров! Я обращаюсь к Вам, в ЦК партии, прошу подумать о судьбе писателя и научного работника, несправедливо исключенного из союза писателей, чуждо добавляющегося своего оправдания, не имеющего даже такой работы. Я прошу ответить мне.

Уважающий Вас

Ибрагим

31-11-17

полномочия Р. Ахундова Р.

Вопрос не решен в свою рукопись вырывает оттуда страницу

**"AZƏRBAYCAN K(B)P MK-NIN KATİBİ
M.C.BAĞIROV YOLDAŞA**

Ədəbiyyat mənim həyatımın mənası və məzmunudur. Ancaq kimsə tərəfindən mənə böhtan atılmış və mən yazıçılar ailəsindən kənara atılmışam.

Mənim bütün şüurlu həyatım Sovet Azərbaycanının ədəbiyyatına, incəsənətinə, elminə həsr olunmuşdur. Elə zənn edirdim ki, cəmiyyətimiz və xalqımız naminə yaıb-yaradacaq, elm və zəhmət dəryasına baş vurub ucalacaq, qol-qanad açacağam. Fəqət indi mən kiməm? İşsiz - gücsüz, lazımsız bir kəs.

Əlbəttə, halım çox pərişandır, qəmlidir. Ancaq mən ruhdan düşməyəcəyəm, bədbinliyə qapılmayacağam. Zira mən cəmiyyətimizə inanıram, güman edirəm ki, böyük bolşeviklər partiyası mənim kimi gərəkli və fayda verə biləcək bir insanın taleyinə biganə qalmayacaqdır.

Məni incik salan budur ki, doqquz aydır məktubuma cavab verilmir. Son dəfə mənimlə Xarazova yoldaş söhbət etmiş, ürək-dirək vermişdir, bildirmişdir ki, dekabrın 14-də cavab verəcəkdir, bu gün isə dekabrın 31-dir. Xarazova yoldaş məni Əli Məmmədovun yanına göndərdi. Əli Məmmədov isə dedi ki, bu işin ona heç bir dəxli yoxdur.

Yoldaş Bağirov! Mən Sizə, Mərkəzi Komitəyə müraciət edirəm. Xahiş edirəm ki, yazıçılar ittifaqından ədalətsiz olaraq çıxarılmış, öz haqqını bərpa etmək istəyən, daimi iş yeri olmayan bir yazıçının və elmi işçinin taleyi barədə düşünəsiniz. Xahiş edirəm mənə cavab ərəsiniz.

*Sizə hörmət edən M. Rəfili.
31 dekabr 1937 -ci il."*

Mikayıl Rəfilinin məktubuna aylarla cavab verilməməsinin səbəblərini təsəvvür etmək üçün 1937-1938-ci illərə aid arxiv materialları ilə ətraflı tanış olmaq lazımdır. M.C.Bağırovun adına 1937-ci il sentyabr ayının 29-da Azərbaycan SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarı Y. Sumbatovun göndərdiyi tam məxfi bir sənəddən aydın olur ki, Levon Arustamov (Mikayıl Rəfilinin qatı düşməni - T.Q.) vəfat etməmişdən qabaq "dindirilmişdir". O, həbs olunmuş daşnaq Melkumyanla 1920-ci ildən tanışlığı etiraf etmiş və onunla tez-tez görüşdüyünü boynuna almışdır.

İkinci məxfi məktubu həmin il dekabr ayının 17-də, Mikayıl Rəfilinin ikinci məktubundan iki həftə əvvəl SSRİ EA Azərbaycan filialından daxil olmuşdur. Akademiyanın Rəyasət Heyəti sədrinin müavini Əhəd Yaqubovun imzaladığı siyahıda Akademiyadan kənarlaşdırılmış əməkdaşların adları verilmişdir. Mikayıl Rəfilə haqqında qısaca belə yazılmışdır: "Mülkədr oğlu. Ruhulla Axundov tərəfindən vəzifəyə qoyulmuşdur."

1937-ci il noyabrın 16-da M.C.Bağırov Moskvadan, SSRİ Yazıçılar İttifaqından məktub almışdır. İndiyədək oxuculara çatdırılmayan bu sənədi olduğu kimi təqdim edirəm:

"AZƏRBAYCAN K(B)P MK KATİBİ M.C.BAĞIROV YOLDAŞA

SSRİ Yazıçılar İttifaqının partiya qrupu Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqında hazırda hökm sürən olduqca yarıtmaz vəziyyətə Sizin diqqətinizi cəlb edir. Luqovskoy və Musaelyan yoldaşlar Bakıdan geri qayıtdıqdan sonra SSRİ Yazıçılar İttifaqının İdarə Heyəti və partiya qrupu qərara aldılar ki, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədrini Moskvaya dəvət etsinlər, Sovet Yazıçılar İttifaqının iş planı və fəaliyyət istiqamətləri ilə onu tanış etsinlər və ümumiyyətlə ən sıx əlaqə yaratsınlar. Lakin Azərbaycan SYİ rəhbərliyi bizim bütün teleqram və müraciətlərimizə cavab vermir, etinasızlıq göstərir.

Bircə faktı nəzərə çatdırıram. Mənim imzamlı Azərbaycan SYİ rəhbərliyinə teleqram göndərilmişdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatının son 20 il ərzində icmalı bizə çatdırılsın. Sentyabrın 15-dək vaxt verilmişdi. Bu günədək icmalı almamışıq.

Üç dəfə - sentyabrın 1-də və 25-də, oktyabrın 25-də Azərbaycan SYİ sədri Əli Məmmədov yoldaşı İdarə Heyətinin növbəti iclasına çağırmışıq. Bu icaslarda Sovet Yazıçılar İttifaqının çox mühüm yaradıcılıq və təşkilati məsələləri müzakirə olunmuşdur. Ancaq Əli Məmmədov yoldaş işinin çoxluğunu bəhanə cətirə-rək Moskvaya gəlməmiş, bəzən teleqramımıza cavab belə verməmişdir.

Bu il oktyabrın 25-də keçirilməli iclasımıza Səməd Vurğunu dəvət etmişdik. Lakin o, bizə cavab verməmiş və Moskvaya gəlməmişdir. Ona görə də SSRİ Yİ İdarə Heyəti Səməd Vurğundan SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin üzvü kimi tələb etmişlər ki, Azərbaycan ədəbiyyatındakı xalq düşmənləri ilə əlaqəsi barədə İdarə Heyətinə izahatını təqdim etsin və o, bu məqsədlə İdarə Heyətinin noyabr ayında keçiriləcək iclasında hesabat versin.

Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının bizim çağırışımıza cavab verməməsi bizi məcbur edir ki, belə hallara siyasi qiymət verək.

Yoldaş Bağirov! SSRİ Yazıçılar İttifaqının partiya qrupu Sizə müraciət edərək xahiş edir ki, Azərbaycan SYİ-nin işinə dair məsələyə Mərkəzi Komitədə baxasınız.

Kommunist salamları ilə: V.Stavski."

СОЮЗ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ СССР

ул. Воровского, д. 52

ПРАВЛЕНИЕ

Тел. 3-36-32

16. Ноября 1937 г.

ЧАСТЬ ЦН АИЛ (6)

1627

1937

ЦК КП(б) АЗЕРБАЙДЖАНА

тов. БАГИРОВУ.

Партийная группа Союза Советских Писателей СССР обращает Ваше внимание на то абсолютно ненормальное положение, которое существует в настоящее время в Азербайджанском ССП. После возвращения из Баку т.т. Луговского и Мусаелина Правление и Партигруппа Союза Советских писателей СССР решили вызвать в Москву председателя ССП Азербайджана, чтобы, ознакомив его с планом и работой Союза Советских Писателей вообще, установить тесный контакт. Однако, руководство ССП Азербайджана сохраняет упорное молчание на все наши запросы, отношения и телеграммы.

Вот несколько фактов. За моей подписью была отправлена телеграмма руководству ССП Азербайджана с требованием выслать обзор литературы Азербайджана за 20 лет. Срок был назначен 15 сентября. До сих пор этот обзор не получен.

Трижды: на первое сентября, на 25 сентября, на 25 октября вызывался в Москву председатель ССП Азербайджана т. Али Мамедов на очередные заседания Президиума Правления ССП, на которых разрешались большой важности творческие и организационные вопросы, в том числе принимался план работы Союза Советских Писателей. Правда, т. Али Мамедов однажды ответил, что он занят и не может приехать, но на остальные приглашения даже не ответил.

Тип. Меццо-тинто Издатель, авт. 308. Тир 350

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

Азербайджанской Коммунистической Партии (большевиков)

891

15 ноября 1937 г.

КУЛЬТПРОСВЕТОТДЕЛ ЦК КП(б)Аз. - тов. АГАЕВУ.

КУЛЬТПРОСВЕТАОТДЕЛ ВК КП(б)Аз. - тов.ХАРАЗОВОЙ

СОЮЗ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ - тов. МАМЕДОВУ.

Последнее отношение Правления Союза Советских Писателей СССР от 5.XI с/г., прошу дать Ваши конкретные предложения, кого можно послать.

ПРИЛОЖЕНИЕ: упомянутое

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б)Аз.

(БАГИРОВ М.Д.)

4394—50,000

- 3 -

мнение о Самед Вургуне. Тем более — просьба уделить внимание делам в Союзе Писателей.

Р.Р. Решение ЦК об Антостетии - чрезвычайно ценное. Я телеграфно просил согласиться с нас не опустошивать этого письма: до сих пор ответа не получил.

Приве

В. СТРЕВСКИЙ

- 2 -

На заседании Президиума Правления ССП от 25 октября был вызван также Самед Вургун. Он не приехал и не ответил.

Президиум Правления ССП от 25 октября потребовал от Самед Вургун, как члена Правления ССП СССР, об"яснение о своих связях с врагами народа, действовавшими в азербайджанской литературе и постановил его вызвать на очередной Президиум Правления (26 ноября), на котором заслушать его об"яснения.

Наконец, последний, выходящий за пределы всякого терпения факт. Нормальному окончанию работ по составлению Антологии Азербайджанской поэзии на русском языке, о которой ЦК КП(б) Азербайджана дал такую положительную характеристику, мешают следующие "мелочи". Выслали из Баку последние подстрочники для переводов. Однако, они сделаны настолько небрежно, что пользоваться ими просто невозможно. Тов. Луговской бьется "об лед." Придется его срочно отправить в Баку, чтобы на месте доделать ту незначительную часть работ, из-за которой произошла такая недопустимая задержка.

Упорное молчание ССП Азербайджана на все наши запросы и вызовы заставляет нас квалифицировать политически.

Партийная группа ССП обращается к Вам, т.Багиров, и просит Вас поставить вопрос о работе ССП Азербайджана в ЦК, оказать помощь писательской общественности Азербайджана, так нуждающейся в систематическом руководстве.

С ком.приветом

В. Ставский
(В. СТАВСКИЙ)

Р.8. Тов. Луговской ссылается на Ваше отрицательное

Arxiv materialları sübut edir ki, 1937-ci ildə M.C.Bağırov Bakıda "Mülkədar oğlu" Mikayıl Rəfilini Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə heyətinin tənəsindən, "millətçi" Səməd Vurğunu isə Moskva şovinistlərinin pəncəsindən özünə məxsus məharətlə xilas etmişdir.

1937-ci il noyabrın 25-də M.C.Bağırov Səməd Vurğunu qəbul etmiş və onunla söhbət etmişdir. Azərbaycan rəhbərinin ordenli şairimizə verdiyi tövsiyələrdən biri də bu olmuşdur ki, Moskvada verəcəyi hesabatda M. Rəfilinin adını çəkməsin. Belə də olmuşdur.

SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin iclasınada Səməd Vurğunun çıxışında deyilir:

İlyarım bundan əvvəl bütün bu adamlar (Azərbaycanın repressiyaya uğramış yazıçıları nəzərdə tutulur) ehtiram sahibləri olduqları bir vaxtda mən xalqımın və partiyamın şairi kimi, öz vicdanım və qəlbimdə hiss edirdim ki, Azərbaycanın mədəniyyət cəbhəsində ziyankar bir əl işləyir. Mən görürdüm ki, bu ziyankarlar vicdansızcasına Azərbaycan xalqının dilini, tarixini qiymətləndirmir, Azərbaycan xalq poeziyasını nəşr etmirlər, Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng klassiklərinin əsərlərini nəşr etmirlər. Görürdüm ki, onlar necə süni olaraq xalq kütlələri arasında sovet hakimiyyətinə, partiyamza narazılıq hissi yaradıblar.

Bir gün mən Bağirov yoldaşın yanına getdim. Xalq düşmənlərinin fəaliyyətinə dair mülahizələrimi mən ona bildirdim və dedim ki, Azərbaycanın fəhlə sinfi və kəndliləri partiyamıza sadıqdırlar, ancaq Azərbaycan ziyalılarının yüksək təbəqəsi xalq mənafeyindən ayrı düşmüşlər, işimizi pozmaq istəyirlər. Bağirov yoldaş özünə məxsus diqqətlə və səbrlə düz dörd saat məni dinlədi. Mənim tənqidim onun xoşuna gəldi və bu tənqid nəticəsində Azərbaycan xalq maarifi Komissarlığını yoxlamaq üçün komissiya təşkil olundu.

Növbəti görüş zamanı Bağirov yoldaş mənə dedi: "Sən haqlı imişsən". Şahbazov xalq maarifi komissarlığından uzaqlaşdırıldı, opera teatrında çalışdı, sonra da xalq düşməni kimi ifşa edildi. Mənim Bağirov yoldaşla görüşlərimdəki mövqeyim banda

uzvlərinə çatdı və onlar mənim Bağirov yoldaşla ararmı vurmağa, məni partiyamızdan ayırmağa, nüfuzdan salmağa başladılar. Onlar mütəmadi olaraq Bağirov yoldaşa mənim barəmdə yalan məlumatlar verirdilər, mən bunu hiss edirdim. Lakin bütün bu hallarda dəyanətimi itirmirdim. Bu şayka və bandalarla mübarizədə mənəvi və bolşevik gümrahlığımı qoruyub saxlayırdım. Həm döyüşür, həm də yaradıcılıqla məşğul olurdum.

Millətçi Ayna Sultanova (hazırda xalq düşməni kimi ifşa olunmuşdur) həmfikirələrinin həbsə alınmasından sonra mənə qarşı mübarizəyə qalxmışdı. Bu həməən Sultanovadır ki, mən onu altı ay bundan qabaq Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının Rəsayət Heyətinin iclasında xalq düşməni adlandırmışdım. Nə üçün? Çünki o öz üzərinə inadlı mübarizə xəttini götürmüşdü. Başqa sözlə desək, millətçiləri Yazıçılar İttifaqından kənar etdikdən sonra, Sultanova bizi qarasına hədəfə götürmüşdü. Ərz edirdi ki, bu millətçiləri Səməd Vurğun qanadı altına almışdı. Bu, Sultanovanın bizə qarşı apardığı mübarizə metodu idi. Sübut etməyə çalışırdı ki, bir nəfər də olsun pak sovet yazıçısı yoxdur. Mən ötən altı ay ərzində keçmiş millətçilərin heç biri ilə görüşməmişəm. Yayda Kislovodskda olmuşam. Orada Şota Rustavellinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" poemasının tərcüməsi üzərində işləmişəm. Halbuki altı ay əvvəl bu mümkün deyildi.

Mən Bağirov yoldaşa müraciət etdim ki, məni qəbul etsin. Onunla söhbətimiz yenə də bir neçə saat uzandı. Mən ona mənfur xalq düşmənlərinin bütün əməllərini açıb-göstərdim. İzah etdim ki, onlar məni partiyamızın əlindən qoparmaq istəyirdilər.

Bü görüşdən sonra hər şey qaydasına düşdü. Bağirov yoldaş sərəncam verdi ki, mənim ədəbi əsərlərim nəşr edilsin. Belə də oldu, bütün partiya və hökumət nəşriyyatları mənim əsərlərimi çap etməyə başladılar.

Mənim yaradıcılığımda guya millətçilik əlamətləri mövcud olmasına dair səciyyəvi bir uydumanı nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Ayna Sultanova öz kabinetində, ondan əvvəl Maqşud Məmmədov mənə deyirdilər ki, əsərlərimdə millətçilik təzahürləri tapmışlar. Onlardan soruşdum ki, konkret olaraq bu təza-

hürlər nədən ibarətdir. Onlar mənim Sabirə həsr etdiyim şeirimi misal gətirdilər:

*Hər kiçik laylada "dərdim var" deyir,
Elin şirin dili, şirin söhbəti.*

Onlar mənə bildirirdilər: "Sən azərbaycan dilini şirin adlandırırısan, elə çıxır ki, özgə dillər acıdır". Mən öz kabinetlərində onların üzlərinə dedim: "Siz parazitsiniz, mən sizin bu zərərli təhqirinizə qulaq assam, öz xalqımın şairi ola bilmərəm, Sinəmdə Lenin ordenini gəzdirə bilmərəm!"

Mənim yaradıcılığımda millətçilik təzahürləri ola bilməz. Çünki mən 1927-ci ildə yazmağa başlamışam. 1920-ci ildən, yəni 17 yaşından komsomolun üzvüyəm və başqa məzmununda keçmişim yoxdur. Bir də ki, gərək bütün vicdanını və hissiyatını itirənsən ki, "şirin ana dili"nə görə mənə millətçi deyəsen. Əgər biz rus xalqının böyüklüyündən bəhs ediriksə, bu o demək deyil ki, digər xalqlar xırda xalqlardır. Əgər biz ukrayna xalqının istedadından söhbət açıırıqsa, bu o demək deyildir ki, bütün başqa xalqlar istedadsızdır.

Beləliklə, mənim düşmənlərimlə mübarizəm ilk günlərdən kəskin və barışmaz olmuşdur. Və bir addım da geriye çəkilməmişəm. Mən qarşıma belə bir məqsəd qoymuşdum: ya öz vəzifəmdə bir şair kimi ölməli, ö ya da öz mövqeyimdə möhkəm duraraq şərəflə və sonadək sübut etməliyəm ki, onlar ikiüzlü, satqın adamlardır. Mən çox məhrumiyyətlə dözməli oldum. Həmin vaxtlarda əsərlərimi çap etmədilər. Ancaq oxucular çox həsrətdə qalmadılar. Mən çap olunmağa başladım. Buna görə ilk növbədə partiyamıza, atamız və rəhbərimiz Stalin yoldaşa, xüsusilə mənə çox köməklik göstərmiş Bağirov yoldaşa minnətdaram. Bunu da təbii sayıram ki, bolşevikcəsinə sayıqlıq naminə Bağirov yoldaş məni yoxlamalı idi və yoxladı da. İndi belə bir vəziyyət yaranmışdır ki, "sənə inanıram" sözləri ilə kifayətlənmək olmaz. Ancaq biz yenə də bir-birimizə inanmalıyıq. "İndi heç kəs

heç kəsə inanmır" ifadəsi düşmən provakasiyasıdır.

Biz həm biri-birimizə inanmalı və eyni zamanda biri-birimizi yoxlamalıyıq. Bu mənada Bağirov yoldaş başda olmaqla Azərbaycan kommunist partiyası mənə qarşı düzgün hərəkət etdi. Partiyamız və şəxsən Bağirov yoldaş məni hərtərəfli yoxlamadan keçirdi və nəhayət, mən haqlı olduğumu, təmizliyimi, partiyamıza və xalqımıza sədaqətimi göstərdim. Stavski yoldaşın teleqramını alanda mən Bağirov yoldaşın yanına getdim. Bağirov yoldaşın göstərişilə dərhal Moskvaya məktub göndərildi. İfşa olunmuş müsavətçilər (onların adlarını sizə sadaladım) mənim adımla ləkələmək istəyirdilər. Bu yay da, əvvəllər də bu yaramaz müsavətçilərdən bir sıra anonim məktublar almışdım. Bir xarakterik məktubu Bağirov yoldaşa göstərdim, oxudu. Siz də məktubla tanış olun və görün ki, onlar nə qədər satqın və əclafdılar (məktubu oxuyur).

Yoldaşlar!

Xoşbəxtliyimizin bu alçaq düşmənlərinə cavab olaraq, mən son aylarda yeni-yeni poemalar və şeirlər yazmışam. "Bədi" poeması artıq çapdan çıxmışdır. 15 çap olunmamış poemam vardır. Sovet yazıçıları arasından xalq düşmənləri qovulandan sonra sıralarımıza yeni üzvlər gəlmiş, mətinliyimiz artmışdır. Biz, Sovet yazıçıları həmişəkindən ikiqat çox səylə çalışmalıyıq ki, partiya və hökumət tərəfindən göstərilən qayğıya ömrümüzün son anınadək ləyaqətlə cavab verə bilək.

Mən bununla çıxışımı qurtarıram. Xahiş edirəm sizi maraqlandıran nə varsa, mənə sual verin. Ələkbərli ittifaqımızın sədri olarkən mən ondan yazmışdım. O da, mən də yazıçılar ittifaqında işləyirdik. Mən Bağirov yoldaşa yazdım ki, Ələkbərli də, Əhməd Cavad və başqaları kimi millətçiləri vicdansızcasına qanadı altına almışdır. Bundan sonra "Bakinski raboçi" qəzetində "Ədəbi gəldi-gedərlər və ikiüzlülər" məqaləsini yazdım və yazını qəzet "Bir iyrənc liberal" başlığı ilə dərc etdi. Əlbəttə, mən xalq düşmənlərini ifşa etməkdə daha çox iş görmək imkanında idim. Respublikanın ordenli şairi kimi mənim qarşımı heç nə ala bilməzdi. Ancaq yaradıcılıqla daha çox məşqul idim. Sözsüz ki, bu mənə bəraət vermir. Mən etdiklərimdən iki qat artıq iş görməli

idim. Bu mənim təqsimidir. Sovet Yazıçıları İttifaqı Rəyasət heyətini əmin edirəm ki, gələcəkdə satqınlarla və ikiüzlülərlə mübarizədə öz ədəbi-ictimai işimzdə ardıcıl və prinsipial olacağam.

SƏDR - Səməd Vurğuna kimin sualı var?

LAHUTİ (SSRİ Yİ İdarə Heyətinin katibi) - Mən şəxsən buradakı materiallarla tanışam. Digər materiallardan xəbərim yoxdur.

ARŞARUNİ (SSRİ Yİ İdarə Heyətinin katibi) - Biz idarə heyətinin bundan əvvəlki iclasında Səməd Vurğunu və Əli Məmmədovu çağırmışdıq. Gəlmədilər. Səməd Vurğuna gəldikdə, o, Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı rəhbərliyində əvvəllər də olmuş və indi də vardır. Yəni həm köhnə, həm də təzə tərkibin içərisindədir. Səməd Vurğun Ələkbərli və Şamilovla, xalq düşmənləri və burjuva millətçiləri ilə bir yerdə çalışmışdır. Biz ondan SSRİ Yİ İdarə Heyətinin bir üzvü kimi öz fəaliyyəti barədə hesabat tələb edirik. Səməd Vurğun iki dəfə Moskvaya dəvət olunsa da, gəlmədi. Biz bu barədə Bağirov yoldaşa məktub göndərməli olduq.

Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının fəaliyyətinə dair "Pravda" qəzetində (8 iyun) məqalə dərc olunmuşdu və burada Səməd Vurğun haqqında tənqidi qeydlər vardır. Bundan sonra "Kommunist" (azərbaycan dilində) və "Bakinski raboçi" qəzetlərində bir sıra məqalələr çıxmışdır. Azərbaycan yazıçılarının qurultayı keçirilmiş və burada Səməd Vurğuna ciddi iradlar tutulmuşdur. Mən istərdim ki, Səməd Vurğun bütün bu deyilənlərə münasibət bildirsin. "Komsomol" poeması barədə. Niyə poema çapa hazırlanmış, lakin nəşr edilməmişdir? Bu əsərdə siyasi səpkidə qüsurların olması nə dərəcədə doğrudur?

SƏMƏD VURĞUN - Mənim "Komsomol" poemam hələ bitməmişdir. İki il bundan qabaq poemanın ilk variantını "Azərbaycan" başlığı ilə müsabiqəyə təqdim etmişdim. Mənə mükafat vermədilər. Nə üçün? Çünki müsabiqə komissiyasının bütün tərkibi başda Hüseyn Rəhmanov olmaqla (hal-hazırda həbs olunmuşlar). Öz həmfikir və lakeylərini mükafatlandırırdılar, pak, təmtz yazıçıları isə rədd edirdilər. Mənim poemamı tənqid edə-

rək mənə millətçi deyirlər. Ancaq bu tənqid, necə deyərlər, səhnə arasında olurdu. Mətbuatda, yığıncaqlarda belə tənqid yox idi.

Nəşr olunmuş poema əsərin ilk variantıdır. Bir neçə ildən sonra növbəti variant olacaqdır. Çünki mən istəyirəm ki, Azərbaycanın tarixi mərhələlərini bədii formada əks etdirim. Məsələn, Babəkin həyatını təsvir edirəm və göstərim ki, o, Azərbaycanın işğalçılarına qarşı necə mübarizə aparmışdır. Digər poemalar da yazmaq fikrindəyəm.

Mən ordenlərlə təltif olunmuş yazıçılar sırasındayəm. İndi mənim yaradıcılıq imkanlarım elədir ki, Azərbaycan ərazisinin hüdudlarından kənara çıxmaq haqqım vardır. Bu işdə siz mənə kömək etməlisiniz, Arşaruni və Lahuti yoldaşlar!

LAHUTİ - Mən Səməd Vurğunun əleyhinə könkret material olub-olmamasını bilmirəm. Arşaruni yoldaşın bu təklifinə qoşuluram ki, qoy Səməd Vurğunun buradakı çıxışının stenoqramını Bakıya - Azərbaycan KP MK-ya və Yazıçılar İttifaqına göndərək. Qoy onlar bizə Səməd Vurğuna qarşı tənqidi materialların mövcudluğu barədə məlumat versinlər. Biz gərək ördənlə təltif edilmiş alamlara qayğıkeşliklə yanaşaq.

SƏDR - Biz Lahuti yoldaşın təklifini qəbul edirik"

1937-ci il noyabrın sonunda Lenin ordenli Səməd Vurğun Moskvadan Bakıya qayıdan kimi, Mir Cəfər Bağirov onu qəbul etmişdir. Söhbətinin sonunda o, ordenli şairə şad xəbər vermişdir. Quba seçki dairəsindən SSRİ Baş Sovetinə deputatlığa namizəd göstəriləcəkdir. S.Vurğun gələcək şeirin ilk misrasını öz-özünə pıçıldamışdır. "Könül deyir dekabrın 12-si xoş gəlir..." Bir ay sonra, 1938-ci il yanvar ayının 12-də Səməd Vurğun M.C.Bağirovla birlikdə SSRİ Baş Sovetinin birinci çağırış ilk sessiyasına yollanmışdır.

Quba rayonu seçicilərinin dərin hörmətini qazanmış şair bir ildən sonra, 1939-cu ildə isə Kommunist Partiyası sıralarına qəbul edilmişdir.

1942-ci ildə Sovet İttifaqı Himninin mətninin yazılmasında M.C.Bağirovun məsləhəti ilə Səməd Vurğun da iştirak etmişdir. İki dəfə Stalin Mükafatı laureatı adını almış ustad Azərbaycan şairinin şeiri yüksək qiymət almış və bəstəkar Aleksandrova təqdim olunmuşdu. Lakin şovinst xislətli yüksək mövqeli məmurlar A.Adalis tərəfindən rusçaya çox səlis tərcümə olunmuş şeiri Dövlət Komissiyasına vaxtında təqdim etməmişlər. Nəticədə Mixalkov və Registanın yazdıqları mətn qəbul olunmuşdur.

1945-ci ildə böyük şair öz xilaskarı və etibarlı dostuna ürək sözlərini şeirlə ifadə etmişdir həmin il "Vətən uğrunda" jurnalının I-ci sayında dərc olunmuş "Bakının dastanı" poemasındakı aşağıdakı sətirlərlə M.C.Bağirovun poetik obrazı yaradılmışdır:

Alqış, alqış.. Dalğalandı salon birdən,
Kimdir çıxan qurultayın kürsüsünə?
Hörmət hissi aşıb-daşır nəzərlərdən,
Bəzən asta, arabir də gur səsinə,
Qulaq asıb dinləyirik natiqi biz.
Üzündədir, gözündədir diqqətimiz,
Onun aqıl sözlərinə zinət verir.
Azərbaycan torpağının məsəlləri...
Qoca tarix qəhrəmana qiymət verir,
Müqəddəsdir mərd oğulun mərd əlləri.
Neçə ildir bu surəti duyduqca biz,
Ciyərimiz nəfəs alır bir vüqarla...
O ülfətdən ilham alan saf qəlbimiz,
Külünc vurur, şeir yazır iftixarla.
Ana Vətən! Dünya görmüş bu torpağın
Yüz sirrini kəşf eləmiş bu qəhrəman.
Yaranmışdır inqilablar dalğasından,
Min ağacda vaxtsız solan bir yarpağın
Qayğısı da yuva salmış o ürəkdə,
Vətənidir o kamal da, o ürək də!
O simada yuva qurub yurd salmışdır,
Sədaqətin açıq alını, açıq gözü,

Qarşısında dönə-dönə saralıdır.
Hər xainin, xəyanətin qansız üzü...
Öz əlilə duydu bizim nəbzimizi...
Hər daxmada, hər səngərdə, alacıqda,
Bu gün belə Şah dağında, Qalacıqda.
Silinməmiş o atlının ayaq izi...

1938-ci il yanvar ayının 12-də Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun Mir Cəfər Bağirovla birlikdə Moskvada SSRİ Baş Sovetinin sessiyasında iştirak edərkən, Bakıda Mikayıl Rəfilə tələbə auditoriyasında idi. M.C.Bağirov Moskvaya yola düşməmişdən qabaq "mülkədar oğlunun" daimi iş yerini müəyyənləşdirmişdi: Azərbaycan Pədoqoji İnstitutunda və Azərbaycan Dövlət Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası!

1938-ci il iyul ayında Mir Cəfər Bağirov "Ruhulla Axundov tərfindən işə qoyulmuş mülkədar oğlu Mikayıl Rəfilə üçün də elmi yaradıcılıq meydanı " kəşf etmişdir." Nadir isedad sahibinini SSRİ EA Azərbaycan Filialındakı fəaliyyəti bərpa edilmişdir. Ona Nizami yubiley komitəsinin məsul katibi vəzifəsi həvalə edilmişdir.

Azərbaycan K(B) P Mərkəzi Komitəsinin 1938-ci il iyul ayının 25-də qəbul etdiyi qərar "Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinin bayram edilməsi haqqında" adlanır. Məsələnin müzakirəsində Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri Səməd Vurğun, Respublika Xalq Yaradıcılığı Evinin direktoru, Azərbaycan SSR Xalq Artisti Hüseynqulu Sarabski və Mir Cəfər Bağirov çıxış etmişlər.

Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin 1941-ci il 29 aprel tarixli büro iclasının qərarı ilə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinin keçirilməsinin rəsmi tarixi müəyyənləşdirilmişdir - 1941-ci il 16 oktyabr. Lakin amansız müharibə yubiley tədbirlərini təxirə salmışdır... Bununla belə Nizami yubiley komitəsinin məsul katibi qərarda göstərilən mühüm bir maddəni vaxtında yerinə yetirmişdir. 1939-cu ildə Mikayıl Rəfilə "Nizami (Həyat və yaradıcılığı)" elmi əsərini bitirmişdir. Monoqrafiya

həmin il Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının nəşriyyatı tərəfindən Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuşdur. Vaxtında yazılmış monoqrafiya M.C.Bağırovun təşəbbüsü ilə 1941-ci ildə Moskvada nəfis şəkildə buraxılmışdır.

Nizami yübikey komitəsinin məsul katibinin Ukraynada və digər müttəfiq respublikaların mətbuat orqanlarında çap etdirdiyi məqalələr nəzərə alınsa, cəsarətlə demək olar ki, Mikayıl Rəfilə zəmanəsinin ən böyük nizamişünaslarından biri olmuşdur.

Mikayıl Rəfilə Nizami Yubiley Komitəsində çalışdığı illərdən belə söhbət açır: "Yaxşı yadımdadır. Nizami yubileyinə başladığımız illərin ilk günləri idi. (Söhbət 1938-ci ildən gedir - T.Q.) Sadiq yaxın dostu ilə birlikdə Dövlət Yubiley Komitəsinə gəlmişdi. Özü ilə bir sıra kağızlar, təkliflər, dayihələr gətirmişdi. İnandırıcı və qəti bir tərzdə Nizami Muzeyi üçün yeni bina hazırlanmasını təklif edirdi. Bu bina görünüşü ilə milli memarlığımızın maraqlı bir abidəsi olmalı, geniş və işıqlı, tam mənası ilə bir muzey ola biləcək bina yaradılmalı idi. O, bu binanın hər bir cəhətini düşünmüş, hesablamış, bütün imkanları, çətinlikləri nəzərə almış, nəyin harda hazırlanacağını, kimə nə tapşırmaq lazım gələcəyini, hər bir şeyi təsəvvürünə gətirmiş idi."

Mikayıl Rəfilinin memar dostunda əxz olunmuş sifətlər elə bil müəllifin səciyyəvi xüsusiyyətləridir. "Bəli, Dadaşov belə bir istedadlı təşkilatçı, iradəli və ağıllı bir insan, vətəni sevən, onun mədəniyyətini daim yüksəltmək, böyük arzularını yerinə yetirmək həsrəti və imanı ilə çalışan yeni bir insan idi. Onun üçün bir dəqiqə işsiz oturmaq mümkün deyildi, mədəniyyət və sənətimizdən ayrı yaşamaq ağla gəlməz bir şey idi. Bu həvəs, bu maraq, bu çalışqanlıq, bu məhəbbət onda daha gənclik yaşlarından yarmış bir təbiət, bir səciyyə, bir əxlaq idi. Təxminən iyirmi il bundan əvvəl çıxan bir məcmuəmizin səhifələrini açın. Siz orda Sadiq Dadaşovun Nizami məqbərəsi üçün hazırladığı ilk layihəni görürsünüz. Hələ o zaman, hələ gənc yaşlarında Sadiq xalqının fəxri və milli ədəbiyyatı və sənətinin günəşi olan Nizamini düşüncə, onun sənətini əbədləşdirmək istəyirdi."

Bəli, Mir Cəfər Bağirov dövrünün Memarlıq İşləri İdarəsinin rəisi Sadıq Dadaşov və Dövlət Yubiley Komitəsinin məsul katibi arasında heç bir fərq yox idi. Hər ikisi Azərbaycanın Avropa-yə qovuşmasının başlanğıc nöqtəsini milli zəmində görürdü. Mikayıl Rəfilə hələ 1925-ci ildə yazırdı: **"Şərq sənətini Qərbə tanıdan və onu təmsil edən, şübhəsiz, Azərbaycandır. Bu gün azərbaycanlılar olmasaydı, qərblilər şərq musiqisini öyrənmək üçün çox çətinlik çəkəcəklərdir."**

Bu da maraqlıdır ki, Mir Cəfər Bağirov Azərbaycan musiqisinin inkişafından bəhs edərkən, bir çox məruzə və çıxışlarında Mikayıl Rəfilinin bu tezisində əsaslanmışdır. Üzeyir Hacıbəyovun, Müslüm Maqomayevin, Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun, Niyazinin musiqi yaradıcılığının başlıca meyarını milliliklə dünyəviləyin ülvə vəhdətində axtarmışdır.

Mir Cəfər Bağirovun qayğısı nəticəsində Mikayıl Rəfilə 1938-1947-ci illərdə respublikada Nizami tədbirlərinin həyata keçirilməsinin baş icraçısı olmuş, ictimai xadim kimi tanınmışdır. Azərbaycan Respublika Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində Nizami Gəncəvinin 800 illiyi ilə əlaqədar elə bir qovluq yoxdur ki, orada Mikayıl Rəfilinin adı olmasın. Məsələn, qovluqların birində 1947-ci ilin avqust ayında Bakıda keçirilmiş respublikanın rayon və şəhər qəzetləri redaktorları müşavirəsinin materialları saxlanılır. Müşavirədə professor Mikayıl Rəfilə Nizaminin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar geniş məruzə etmiş, müşavirə iştirakçılarının suallarına cavab vermişdir.

Arxiv sənədlərindən məlum olup ki, 1947-ci il sentyabrın 17-də (Mir Cəfər Bağirovun doğum günündə - T.Q.) Mərkəzi Komitədə MK-nın birinci katibinin yanında Nizami Gəncəvinin yubileyinə hazırlıqla əlaqədar müşavirə keçirilmişdir. Müşavirənin stenogramından bəzi məqamlara diqqət yetirin:

"M.C.BAĞIROV - mətbuatda SİTA-nın (Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyinin) xəbərində deyilir ki, Nizaminin yubileyi münasibətilə sentyabrın 22-də SSRİ xalqlarının nümayəndələri Bakıda toplanacaqlar. Səməd Vurğunun məruzəsi belə qurulmalıdır ki, Nizami bizim xalqımızın şairi olmuş, şairidir və şairi olaraq qalacaqdır. Məruzə rus dilində oxunsa da, şairlərimiz öz şeirlərini ana

dilində səsləndirməlidirlər. Bizim ən azı yüz nəfər qonağımız olacaqdır və biz qonaqpərvərliyimizi göstərməliyik.

MİRZƏ İBRAHİMOV (NAZİRLƏR SOVETİNİN SƏDRİNİN MÜAVİNİ)- Yoldaş Bağirov, yubiley tədbirinin keçirilməsi qaydasını dəqiq müəyyənləşdirmişik. Sentyabrın 22-də axşam Elmlər Akademiyası binasında Sovet yazıçılarının plenum iclası öz işinə başlayacaq, 24-də davam edəcəkdir. 25-də Nizami muzeyinin təntənəli açılışı olacaq. Axşam qonaqlarımız qatarla Kirovabad şəhərinə yola düşəcək. 25-də Kirovabad şəhər teatr binasında Elmlər Akademiyasının sessiyası açılacaqdır.

M.C.BAĞIROV - Teatr binasının səliqə-sahmanını nəzərdən qaçırmayın, hər şey qaydasında olmalıdır. Möhtərəm qonaqlarımız Göygölə, Hacıkəndə və Daşkəsənə səfər edəcəklər.

MİRZƏ İBRAHİMOV - 28-də gündüz Bakıda Nizami və Kirov parklarında bayram gəzintisi təşkil ediləcək, orkestr çalacaq, estrada konsertləri təşkil olunacaqdır. Axşam təntənəli yığıncağımız keçiriləcəkdir.

TEYMUR QULİYEV (NAZİRLƏR SOVETİNİN SƏDRİ)- yaxşı olar ki, təntənəli yığıncaqı 27-də keçirək, şənbə günü, ertəsi istirahət günü qonaqlarımız sərbəst şəkildə şəhəri gəzsinlər.

M.C.Bağirov - Tamamilə düzdür."

YERİ GƏLMİŞKƏN

Mir Cəfər Bağirova qarşı Rudenko məhkəməsinin 1956-cı il şər-böhtanlarını 2011-ci ildə davam etdirən "EL" jurnalı aprel ayında "Mirzə İbrahimov. Bir ömür həsrət və 556 saylı "İş"" adlı geniş yazı dərc etmişdir. Məqaləni jurnalın şef redaktoru Südəbə Sərvi hazırlamışdır. Burada oxuyuruq: "**Bir dəfə M.C.Bağirov çıxışında deyir: "Mənə elə gəlir ki, Səməd Vurğun və Üzeyir Hacıbəyov xalq düşmənidirlər, düzdür, yoldaşlar?"** Heç kəs səsinə çıxarmır. Atam dözməyib deyir: "**Mən sizinlə razı deyiləm! Üzeyir bəy necə xalq düşməni ola bilər ki, "Koroğlu" kimi opera yazıb? S.Vurğun necə xalq düşməni ola bilər ki, "Vaqif" dramını yazıb?"** Hamı qorxusundan nəfəsini udur. M.C.Bağirov :"**Otur,**

elə sən də onların sırasındasan!'", deyir.

...Mirzə müəllimi həbs etmək üçün ona 2 dəfə iş açılmışdır. Bir dəfə cənublu olduğu, cənubdakı fəaliyyətinə görə, bir dəfə də "Böyük demokrat" əsərini yazdığına görə."

Mir Cəfər Bağırov və Mirzə İbrahimov münasibətlərinə kölgə salan bu yuxu yozumlarını Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanan materiallar alt-üst edir. 1-ci "iş" in mahiyyəti belədir. 1937-ci ilin yanvarında Mirzə İbrahimovdan göndərilmiş məktublarda deyilir ki, Azərbaycan SSR Qazax Seçgi dairəsindən Millətlər Sovetinə namizədliyi irəli sürülmüş Mirzə Əjdər oğlu İbrahimov İran təbəəlidir, dayısı İranda yaşayır. İran təbəəli M. İbrahimov Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının Direktorudur və s. və i.a. Mirzə İbrahimovun bədxahlarının çirkin məqsədi M.C.Bağırovun etibarını qazanmış işıqlı bir ziyalının SSRİ Parlamentinə deputat seçilməsinin qarşısını almaq idi. M.C.Bağırov isə M.İbrahimovun deputat seçilməsinə şərait yaratmışdır. Seçgilərdən 5 gün sonra, 1937-ci il dekabrın 17-də Mərkəzi Komitənin M.C.Bağırov tərəfindən imzalanmış qərarı ilə Mirzə İbrahimov Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İşləri İdarəsinin rəisi təsdiq edilmişdir.

İkinci "iş"ə də Mir Cəfər Bağırov tərəfindən xitam verilmişdir. Məsələnin mahiyyəti belədir: 1952-ci ilin yanvarında Moskvanın müxtəlif ali təşkilatlarına M.İbrahimov barəsində yazılmış imzasız məktublar Respublikaya göndərilmişdir. M.İbrahimovun başı üstünü yenidən qara buludlar almışdı. Bu dəfə də M.İbrahimovu bədxahlarının fitnə-fəsadından M.C.Bağırov xilas etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılan bir sənədlə tanış olun:

"AZƏRBAYCAN K (B) P MƏRKƏZİ KOMİTƏSİ M.C.BAĞIROV YOLDAŞA

Siz dəfələrlə xəbərdarlıq etmisiniz ki, partiya üzvü öz ictimai və şəxsi həyatında heç bir faktı partiyadan gizlətməməlidir. Mənim ictimai həyatım respublikanın Partiya Təşkilatının gözü qabağın-

da olmuşdur. Fəaliyyətimin müsbət cəhətləri də, səhvlərim və nöqsanlarım da Sizə yaxşı məlumdur. Bu cəhətdən partiyamız qarşısında vicdanım təmizdir. Ancaq obıvatelcəsinə hissə qapılaraq, həyatımda baş vermiş bir fakt barədə Sizə indiyədək bildirməmişəm. İş burasındadır ki, mənim Zəmirə İbrahimova adlı qızım vardır, 1938-ci il mart ayında Leningradda doğulmuşdur. Anası Leningrad şəhəri Vasilyev Adaları, 12-ci xətt küçəsi, ev 15, mənzil 4-də yaşayan və uşaq müəssisələrində işləyən vətəndaş Nina Fyodorovna Buslevadır. Onunla tanışlığımız 1936-cı ilin sonlarında Leningradda təhsil aldığım dövrdə olmuşdur.

*M.İbrahimov.
15 yanvar 1952-ci il"*

Nizaminin yubiley şənlikərindən yalnız bir qonaq Marietta Şaginyan məhrum edilərək, kor-peşman Moskvaya qayıtmışdı. Səbəbini hamıdan daha yaxşı Mikayıl Rəfili bilirdi. Belə ki, 1940-cı ildə Nizami Gəncəvinin 800 illiyi ilə əlaqədar mühacirətdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Hansı yurdsevər və şüurlu azəri Nizami ilə öyünməz?!"- deyə əsərini yazmağa başlamış, Rusiyada Bertels, Azərbaycanda Həmid Araslı və Mikayıl Rəfili "Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında" elmi məqalələr dərc etdirmişdilər. Belə bir vaxtda Marietta Şaginyan fürsətdən istifadə edərək, "Nizami Gəncəvi" adlı əsər hazırlamış və Moskvanın Dövlət Bədii nəşriyyatına təqdim etmişdir. Əlyazma rəy üçün Azərbaycan KP MK-birinci katibi Mir Cəfər Bağirova göndərilmişdir. Nizaminin milli mənsubiyyəti şübhə altına alındığı və digər kobud səhvlərə görə əlyazma qəbul edilməmiş, Tərix İnstitutunun direktoru İsmayıl Hüseynovun rəyi ilə birlikdə geri qaytarılmışdır. 1946-cı ildə Yerevanda və Moskvada çap etdirdiyi kitabında Qarabağı "Arsax" və "Erməni ölkəsi" adlandırdığına görə daşnak qadın Azərbaycan rəhbərinin haqlı etirazına səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, 1946-cı il iyun ayının 22-də Azərbaycan K/B/P MK Bürosunun qərar layihəsində M.C.Bağirov Yubiley Komitəsinin tərkibindən M.Şaginyanın və onun havadarlarının adını çıxarmışdır.

POSTANOVLENİE

Böro ÜK(B) Azerbaydjana ot 27 iyönə 1946 q.

O podqotovke i provedenii öbileə 800-letia
So dnə rojdenia Nizami Qəndjevi
(Postanovlenie Soveta Ministrov Azerb.SSR i ÜK KP (b) Azer-
baydjana)

1. V svəzi stem , çto ispolnivşiy sə v 1941 qodu öbiley 800-letia so dnə rojdenia velikoqo azerbaydjanskoqo pogta i mislitelə Nizami Qəndjevi bıl otlojen po usloviəm voennoqo vremeni, şçitatğ neobxodimım provesti gtot öbiley v sentəbre 1947 qoda.
2. Utverditğ Respublikanskiy Komitet po provedeniö öbileə 800-letia so dnə rojdenia Nizami Qəndjevi v sleduöhem sostave:

1. İbraqimov M. (Predsedaelğ)
2. Qasanov Q.
3. Allaxverdiev N.
4. Raqimov S.
5. Samed Vurqun
6. Quseynov Q.
7. Raximov Q.
8. Mir-Kasimov
9. Aslanova Ç.
10. Qadjibekov U.
11. Askerov İ.
12. Malötin A.
13. Veliyev A.
14. Qriqorğən T.
15. Rasul- Rza
16. Dadaş -Zade M.A.
17. Tixonov N.***
18. Fadeev A.*****
19. Antakolğskiy*****

20. Bertelğ S.*****
21. Dadaşev S.A.
22. Fatullaev N.
23. Şaqinən M.*****
24. Mexti Quseyn
25. Rafili M.
26. Suleyman Rustam
27. Sultanova A.
28. Ordubadi M.S.
29. Talıb -Zade Abdulla Şaiq
30. Gfendiev Adilğ

3. Predlojitğ Respubikanskomu Komitetu predstavitğ v Sovet Ministrov Azerb.SSR meropriätie po podqotovke i provedeniö öbileə.

***PREDSEDATELĞ SOVETA MİNIŞTROV
AZERBAYDJANSKOY SSR
(KULİEV T.)***

***SEKRETARĞ ÜK KP(B) AZERBAYDJANA
(M.D.BAQİROV)***

Arxivdə Mikayıl Rəfilinin və Niyazinin M.C.Bağirova yazdıqları məktub da saxalanılır. Həmin məktubu ilk dəfə oxuculara çatdırıram:

"Çox hörmətli Bağirov yoldaş!

Sizin göstərişlərinizdən sonra biz qüvvəmiz daxilində "Xosrov və Şirin" operası üzərində işləmiş, düzəlişlər və əlavələr etmişik. Fevralın 12-də opera səhnədə nümayiş etdirilmişdir. Baxışda Adil İskəndərov, Süleyman Rüstəm və Sabit Rəhman yoldaşlar iştirak etmişlər.

Tamaşanın quruluşçu heyəti və baxışda iştirak edənlər belə qənaətə gəldilər ki, operanı bütövlükdə bitmiş hesab etmək olar.

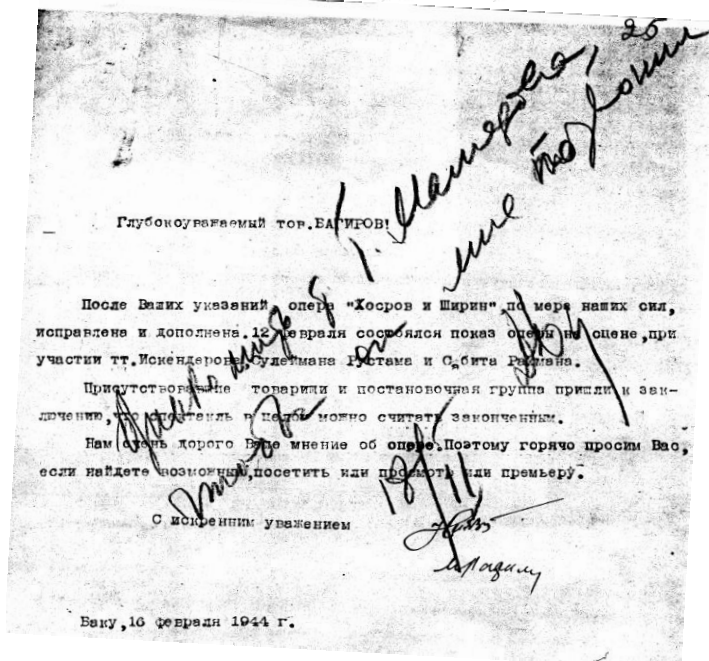
Opera haqqında sizin rəyiniz bizə çox qiymətlidir. Ona görə Sizdən çox xahiş edirik ki, vaxt tapıb operanın ilk tamaşasına baxasınız.

***Səmimi hörmətlə: Niyazi, Mikayıl Rəfili
Bakı, 16 fevral 1944-cü il"***

МИКАЙЛ РАФИИ

НИЗАМИ КӘНЧӘВИНИН ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫ
ҒАГҒЫНДА

Arxivdə "Xosrov və Şirin" operasının afişası da saxlanılır. Afişadan öyrənirik ki, operanın musiqisini Azərbaycan SSR Əməkdar İncəsənət Xadimi Niyazi, librettosunu və mətnini Mikayıl Rəfili yazmışdır. Quruluşçu - opera teatrının bədii rəhbəri, Azərbaycan SSR xalq artisti İsmayıl Hidayətzadədir. Əsas rollarda Azərbaycanın Xalq Artisti H.Hacıbababəyov, S.Mustafvəyeva, Y.Rzayev, A.Bünyadzadə, V.Mustafayev, İ.Eloğlu və başqaları çıxış etmişlər. Rəqslərin quruluşçusu Azərbaycan SSR Xalq Artisti Qəmər Almaszadə olmuşdur.

Tamaşanın proqramında Mikayıl Rəfilinin "Nizami Gəncəsinin yaradıcılığı haqqında "Xosrov və Şirin" məqaləsi verilmişdir. Məqalə belə başlayır: "Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsəri - qalib sevgi haqqında, düşüncə və hisslərin böyük qüdrəti haqqında, öz səadətinin quran insan haqqında yazılmış dastandır. Nizami bəşəri həyat və sevginin, bəşəri və hissi zövq, düşüncə və azadlığın müdafiəsinə qalxır, öz dövrünün hakim dünyagörüşlərinə zidd olaraq insanı, onun mənliliyini, onun ağılnı, duyğularını müdafiə edir. O, insanı kainatın mərkəzi sayır."

Mikayıl Rəfilinin 1938-ci ildən sonrakı elmi, ədəbi, publisistik, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti göstərir ki, o, dövründə baş verən hadisələrin mərkəzində olmuşdur. Sənətkarın mütərcimlik sahəsindəki işi isə ayrıca bir monoqrafiya mövzudur. M.C.Bağırova yazdığı ikinci məktubundan sonra M. Rəfilinin 1938-1947-ci illərdə təkcə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə onlarla elmi-ədəbi və publisistik yazısı dərc olunmuşdur. Qəzetin 6 fevral 1938-ci il tarixli sayında alimin "Nizami dövründə Azərbaycan" adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M. Rəfilinin 1938-ci ildə yazdığı bu yazısı ilə M.Ə.Rəsulzadənin 1941-ci ildə bitirmiş olduğu "Azərbaycan şairi Nizami" əsərinin "Azərbaycan XII əsrdə" fəslində üzvi bir yaxınlıq vardır.

Cəsarətlə demək olar ki, otuzuncu illərdə mühacirətdə M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycanda Mikayıl Rəfili Nizamini Azərbaycan şairi kimi dərinlən araşdıraraq təbliğ etmişlər. Professor Şamil Sal-

manov M. Rəfilinin anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə "Azərbaycan" jurnalının 2005-ci il 4-cü sayında dərc olunmuş "Ədəbiyyatın ehtiraslı tədqiqatçısı" məqaləsində haqlı olaraq yazırdı: "Mikayıl Rəfilə ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin yetkinlik çağlarından etibarən Nizami irsinə müraciət etməyə başlamışdır və onun bu istiqamətdəki tədqiqatları Nizami poeziyasının Azərbaycan bədii fikrinin zirvəsi kimi dərk olunmasında müstəsna rol oynamışdır. Bu o vaxt idi ki, Nizami bir çox ölkələrdə, məsələn, elə rus ədəbi fikrində fars şairi kimi tanınırdı və belə də təqdim olunurdu. Məsələn, 30-cu illərdə Kommunist Akademiyasının Ədəbiyyat və İncəsənət Elmi - Tədqiqat institutunun nəşr etdiyi "Ədəbiyyat ensiklopediyası"nda Nizami Cəncəvinin romantik poemasından "fars ədəbiyyatı" öçərində söz açılırdı. Nizami yaradıcılığının məhz Azərbaycan ədəbiyyatı hadisəsi olmasını sübut etmək, bunu müdafiə və təsdiq etmək - ədəbiyyatşünaslığın başlıca bir problemini həll etmək demək idi və bütün tədqiqatçılıq qüvvəsini, ehtiras və fikrini bu problemə həsr etmək - M.Rəfilə yaradıcılığının çox müsbət, qiymətli bir tərəfi idi."

Mikayıl Rəfilinin "Ədəbiyyat qəzeti"nin 1938-ci il 24 noyabr tarixli sayında dərc etdirdiyi "Mirzə Şəfinin Avropada müvəfəqiyyət qazanması" sərlövhəli məqaləsi də çox maarqlıdır. Bu yazıdan oxuculara bəlli olur ki, Mirzə Şəfinin şeirləri almanlar arasında o qədər böyük həvəslə qarşılanmışdır ki, 26 il ərzində əlli dəfə nəşr olunmuşdur.

Qəzetin 1938-ci il 5 dekabr tarixli sayında isə M. Rəfilə M. İbrahimovun yeni əsəri barədə resenziya çap etdirmişdir. "Həyat"dan "Madrid"ə" adlanan yazıda bu günün qələm sahiblərinin də öyrənəsi cəhətlər çoxdur. 1938-ci ildə yazılmışlar 2011-ci ildə də öz qüvvəsindədir: "Yazıçıların, sənətkarların taleyi hər zaman müxtəlifdir. Şairlər var ki, on illərlə yazar, cılız kitablar nəşr edər, yeri gəldikdə ədəbi məclislərdə öz şeirlərini oxuyar da, yenə də onların yazdıqları geniş kütlənin nəzər-diqqətini cəlb etməz. Bu gür şairlərə hər zaman təsadüf etmək mümkündür. Köhnə universitetlərdə daimi studentlər olduğu kimi daima gənc şair adlanan adamlar da vardır.

Bəzən də istedadlı, mürəkkəb, mütəfəkkir bir sənətkar uzun illər onun təbiətinə çox da uyğun olmayan işlərlə məşğul olar, sənətin müxtəlif növlərindən yapışar da və yalnız dolğun yaşlarında, yaradıcılıq qüvvələrinin azaldığı bir zamanda anlar ki, o, məsləkcə şair deyil, dramaturq imiş.

Bir sıra da talanlı adamlar var: onlar parlaq bir ulduz, bir meteor kimi ədəbiyyat səmalarında görünür, gözləri bir günəş kimi qamaşdırar, heyrət oyadar, lakin necə parlarsa, elə də sönüb gedərlər.

İbraimov Mirzə bunların heç birinə bənzəmir. O, ədəbiyyata böyük təvazökarlıqla daxil oldu, kimsənin yerini tutmadı və kimsəni yerindən itələmədi."

Mikayıl Rəfili Mirzə İbrahimovun yeddi-səkkiz il içində yaradıcılıq uğurlarının real təhlil edərək göstərir ki, müasiri Azərbaycanın o yazıçılarından ki, mədəniyyət və sənəti bir-birindən ayırmır. O, böyük Füzulinin "elmsiz şeir ruhsuz qalibə bənzəyir" sözlərini misal çəkərək bu qənaətə gəlir ki, Mirzə İbrahimov ədəbiyyatımızın özünəməxsus ənənələrinə sadıq qalaraq "Həyat" və "Madrid" pyeslərində ənənə və müasirliyi yüksək məslək işığında və bədii surətdə birləşdirmişdir. Müəllif yazır: "Madrid"dəki realizm, məzmun dolğunluğu, ideya yüksəkliyi, dərin çırpıntılar dramaturgiyada Gəfər Gabbarlı tradisiyasının inkişaf etdirildiyini göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, deməli ki, "Madrid" avtoru simasında biz Cəfər Cabbarlının olduqca talanlı, ağıllı və kultür bir ədəbi varisini görməkdəyik."

1938-ci ildə Mikayıl Rəfilinin "Ədəbiyyat qəzeti"ndə dərc olunmuş yazıları, habelə "Bakinski raboçi" qəzetində "Puşkin və Bakıxanov" (1938, 12 fevral) və "M.F.Axundov. Yeni materiallar"(1038, 6 avqust) məqalələri, eləcə də 1938-ci ildə M.F.Axundovun anadan olmasının 125 illiyi ilə əlaqədar olaraq, SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının "Xəbərlər"ində M.Rəfilinin dərc olunmuş "M.F.Axundovun bədii nəşri" və "Öz fəlsəfi-siyasi məktəblərinin nəşri uğrunda M.F.Axundovun mübarizəsi" məqalələri və digər əsərləri ədəbiyyat tariximizin qızıl

səhifələridir. Bütün bunlar bir də onu sübut edir ki, Mir Cəfər Bağirovun qayğısı nəticəsində M.Rəfili "yerindən itələnmədi", "yaratıcılıq qüvvələrinin azaldığı bir zamanda anladı ki, o, məsləkcə şair deyil", ədəbiyyatşünas alimdir. Onun 1944-cü ildə Tiflisdə böyük uğurla müdafiə etdiyi "Ən qədim Azərbaycan ədəbiyyatı" mövzusunda doktorluq dissertasiyası bu həqiqətin parlaq nümayişi idi. Lakin mütəfəkkir elmlər doktoru və professorun yenə "şairliyi başına vurdu"(Mikayıl Müşfiq), 1945-ci ilin Novruz bayramı axşamında hərəsi üç bənddən ibarət üç şeirini dərc etdirdi. "Ədəbiyyat qəzeti"nin 1945-ci il 20 mart axırı sa-
yında çıxmış şeirləri bu gün də yenidən oxuculara təqdim etmək olar:

GÖY MAŞIN

Sərin yaz axşamı yola düşərkən,
Durmuşduq səninlə platformada.
Sən dəfə mənimlə sən gülüşərkən,
O uzaq sevgimiz düşmüşdü yada.

Sən mənim ilk sevgim, göyərçinimdin,
Əcayib əllərə mən verdim səni.
Bir kərə demədim, deyirəm indi,
Mən, ey tutqun günəş, sevirdim səni.

Bir sönən baxışla baxdın üzümə,
Nə yəs, nə təəssüf, nə gizli həsrət.
Vida edərkən sən qaçan ömrümə
Tərpəndi göy maşın, etdi hərəkət.

ŞOPENİ DİNLƏRKƏN

Gecə ruzgarından sarsılan fanarın
İşığı düşdükcə bu qarlı küçəyə,
Gecikmiş yolçudur boz qaranlıqların
Keçir arasından- minmiş sürüncəyə.

Qoca bir bəstəkar ayrılıq yaşında
Bir pəri sevərək son nəğmə bəstələr...
Təbiət qanunudur dayanmış qarşımda
Bir an içində həm ölər, həm törər.

Nə qərrib teyf keçdi səni dinlədikcə,
An üçün unuttun gəliş-gedişləri.
Özün də duymadan məni şad elədin,
Oyattın, ey gözəl, yatan klavişləri.

QARLI GƏLİN

Kollara sığınan ürkmüş bir turac
Ovçu vursun deyə düz şuma çıxdı.
Gümüş qar papağı geymiş bir gözəl
Əski xatirə tək qarşıma çıxdı.

Yada düşdü yenə qeyb olan xəyal,
Alışan günlərim, cavanlıq vaxtı,
Könlümə sığmadı gördüyün cəlal,
Oxşadım gurlayan qarlı paytaxtı.

Sən məni sevardın, ey qarlı gəlin,
Dağlar ətəyində, aran düzündə...
İndi görmür məni ala gözlərin
Çırağban şəhərin ağ gündüzündə.

Düz bir aydan sonra, 1945-ci il aprelin 20-də "Kommunist" qəzetində bu şeirləri amansızcasına tənqid atəşinə tutan imzasız məqalə çap olundu. Məqalə olduğu kimi oxuculara təqdim olunur:

"Ədəbiyyat qəzeti"ndə bu il 20 mart tarixli nömrəsində M.Rəfilinin üç şeri dərc edilmişdir. Bu şeirləri oxuyarkən adam hər şeydən əvvəl, təəccüb edir ki, nə üçün həyatımızda hər şey tərəqqi etdiyi halda, bu "şair" heç yerindən tərpənməmişdir, nə üçün o, on beş il bundan əvvəlki çağırılmış bayatıları eyni ahənglə çağırmaqda davam etməkdədir.

Oxucularımızda Rəfili haqqında belə bir fikir əmələ gəlmişdi ki, o, artıq şeirdən əl çəkmiş, keçmişdə buraxdığı səhvləri düzəltmiş, ciddi elmi iş sahəsinə keçmişdir. Əgər bu üç şeir olmasaydı, bəlkə də oxucular bu fikirlərində qalacaqdılar. Ancaq onun bir şair kimi yenə də səhnəyə çıxmaq istəməsi bu fikirləri alt-üst edir və oxucunun təəccübü daha da artır.

On beş il əvvəl, hələ gənc sovet şeri lazımınca möhkəmlənmədiyi illərdə Mikayıl Rəfili "Gülən adam" imzası ilə məqalə yazır və yeni şeirnin nümunəsini yaratmaq, yəni sənətin nəzəri əsaslarını qoymaq istəyirdi. O, Azərbaycan xalqının gözəl bədii ənənələrini, milli mədəniyyətini inkar edir və gəncliyi süni yola, formalizm bataqlığına çəkmək istəyirdi. Onun bu çürük kəşfiyyatı, "qanadı qırıq sərçə" kimi çıxan səsi batdı. Partiyamızın rəhbərliyi altında sağlam məfkurə, həqiqi xəlqçilik və sadəlik yolu ilə inkişaf edən şeirimiz Rəfilinin "səpbəst şeirini" və onun formalizm və başqa izmlərlə dolu olan şeirlərini vurub meydandan çıxartdı. Biz elə bildik ki, Rəfili də həyatın amansız qanununa tabe olaraq öz şeir dəftərini cırıb atdı, onu alim kitabı ilə əvəz etdi. Amma belə deyilmiş. Eyni "Göy maşın", eyni "Qaçan ömür", "Alışan günlər", "Əcayib əllər" yaşayırmış. Rəfili yenə də şeir bəstələyirmiş və əvvəlki iddialarından hələ əl çəkməyibmiş. Öz gözəlliyinə vurulmuş kor bir qız qırıq tellərini darayıb hörməkdən doymadığı kimi, Rəfili də öz savadsız şeirlərini bu dəftərdən o dəftərə, o dəftərdən bu dəftərə köçürməkdən doymur. Nə eybi

var, qoy doymasın! Lakin o, öz cəfəngiyatını sovet mətbuatına çıxardığı zaman, biz ona qapının hara olduğunu göstərməliyik.

Hər şeydən əvvəl, Rəfili bilməlidir ki, sovet oxucusunun bədii zövqü o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, şeir və şeirliyi nə olduğunu çox yaxşı hiss edir və Rəfilinin şeirlərinə gülür. Çünki bu şeirlər nə vəzn, nə qafiyyə, nə fikir, nə də məna etibarilə oxucunu təmin etmir. İndi ən gənc bir ədəbiyyat maraqlısı da bilir ki, "zümə - ömrümə", "küçəyə-sürüncəyə", "yaşında-qarşında"... qafiyyə deyildir. Heca vəznini yalnız hecaların sayını bərabərləşdirməklə tamamlanmır, burada təqtilərin və ahəngin də böyük əhəmiyyəti vardır. Rəfili isə bunların nə olduğunu bilmədiyindən, şeir deyil, şeir ilə nəsr arasında bir şey yazmışdır:

*Təbiət qanunudur dayanmış qarşımda,
Bir an içində həm ölər, həm törər...*

Məsələ yalnız vəzn və qafiyyədə və hətta "platforma" və "klaviş" kimi qərribə sözlərin işlənməsində olsaydı, dərd yarı idi. Məsələ orasındadır ki, Rəfilinin şeir adlandırdığı bu şeylər, mənaca çox dumanlı, düyümlü, səliqəsiz və məntiqsiz bir sıra cümlə və ifadələrdən ibarətdir. Hər biri on iki misradan ibarət olan bu parçalarda bir-birilə heç əlaqəsi olmayan şeirlərdən danışılır, fikir bir nöqtədə birləşmir, əksinə, bir çox cəhətə dağılır, oxucu cürbəcür güman və fərziyələr dalınca gedib bir yana çıxmır, bir mətləb hasil edə bilmir. Məsələn, "Qarlı gəlin" şeirindən güc bəla ilə belə bir məna çıxarmaq olur ki, şair Moskvada bir qız görür və əvvəlki məhəbbətini xatırlayır. Bəs elə isə:

*Kollara sığınan ürkmüş bir turac
Ovçu vursun deyə düz şuma çıxdı...*

-misraların Moskvaya "Çırağban şəhərinin ağ gündüzünə" nə daxil vardır?

Əgər bu misralar "Qarşıma çıxdı" qafiyyəsinin xatirəsi üçündürsə, bu, forma oyuncaqlarından başqa bir şey deyildir.

"Şopeni dinlərkən" şeiri də belə məntiqsiz misralardan ibarət-

dir:

*Gecə ruzgarından sarsılan fanarın
İşıq düşdükcə bu qarlı küçəyə,
Gecikmiş yolçudur boz qaranlıqların
Keçir arasından - minmiş sürüncəyə.*

Başə düşmək olmur ki, fanardan qarlı küçəyə işıq düşdüyü halda gecikmiş yolçu nə səbəbə özünə əziyyət verib bu qaranlıqların arasından keçir...

Bu şeirlərə mənasız şeirlər də deyə bilərlər. Amma biz zərərli şeirlər deyirik. Çünki, dumanlı, dolaşq, məntiqsiz və mücərrəd məfhumlarla dolu olan bu şeir sağlam hisslərdən doğmamışdır. Hiss və fikir sağlam olsaydı, şairin ifadəsi də aydın və sadə olardı. Halbuki Rəfilinin şeirləri həddindən artıq subyektiv və abstraktdır. Buradakı hisslər oxucunun qəlbində heç bir əks-səda oyatmır, əksinə onun üçün çox anlaşılmaz bir sirr, düyümlü bir məfhum halında qalır. Məsələn, oxücü anlaya bilmir ki, "Göy maşın" şeirində Rəfilinin "Əcayib əllər" verdiyi sevgilisi kimdir. Rəfilə nə üçün məhz bu gün ona öz sirrini açıb deyir, bu nakamliq hissi haradan doğur? Rəfilinin hər üç şeirində müztərib ruh çırpınır, həsrət, təəssüf, pərişanlıq şairin qəlbinə kədərləndirmişdir. Onun ürəyi doludur. Sanki əski xatirələr onun qəlbinə sıxıb içərisindəki dərdi damla-damla çıxarır. Nə üçün? Nə səbəbə? Rəfilə hansı dövrdə yaşayır, nə üçün onun dərdi və sevinci xalqımızın dərd və sevinci olmasın? Bu qərəblik, biganəlik hissi çox-çox zərərli və xalqımıza yad deyilmi?

Nəhayət, bu şeirlər məktəbli gənclər və tələbələr arasında professor kimi məşhur olan bir adamın qələmindən çıxdığı üçün ədəbiyyat həvəskarlarını yanlış yola sala bilər, hələ qələmi yaxşı bərkiməmiş gəncləri savadsız şeirlər yazmağa təşviq edə bilər. Bu cəhətdən də Rəfilinin şeirləri zərərliyədir. Azərbaycan sovet şeiri sağlam bir yolla inkişaf edir. O, sosializm dövrü adamlarının yüksək mədəniyyətini sadə, səmimi və bədii bir ifadə ilə tərənnüm edir. Onun qarşısında daha böyük məfkurəvi və sənətkarlıq vəzifələri durur. O, daha təsirli, səmimi və bədii olmalı,

yüksək fikri və bədii səviyyəyə xalqımızın mənəvi əzəmətinə layiq bir səciyyəyə qalxıalıdır. Biz bu vəzifələri heç bir vaxt yaddanı çıxarmırıq, lakin yenilik adı ilə mədəniyyət adına şeirimizə zərərli fikir və hisslər, formalizm xəstəlikləri gətirmək istəyənləri də rədd edirik. Sovet şeirinin ruhu sağlam, mənəviyyatı təmiz, fikri yüksəkdir. Onun əsas sifətləri sadəlik və xəlqilik, həyatilik və həqiqilikdən ibarətdir."

Üç gündən sonra 1945-ci il aprel ayının 23-də Mikayıl Rəfilinin "zərərli" üç şeiri haqqında "Ədəbiyyat qəzeti"ndə imzalı tənqidi məqalə dərc olundu. Olduğu kimi oxuculara çatdırıram:

"ƏCAYİB" ÜRƏK

"Ədəbiyyat qəzeti"nin 20 mart tarixli 8(408) nömrəsində Mikayıl Rəfilinin "Göy maşın", "Şopeni dinlərkən", "Qarlı gəlin" adlı kiçik, ancaq fitnəkar şeirləri çıxmışdır.

Bu şeirlər haqqında M. Rəfilidən soruşduqda və onu bu şeirlərin siyasi məzmunu üçün müttəhim etdikdə, o cavab verir ki, bu şeirlər mənim ürək çırpıntılarımdır.

Biz bu "çırpınan ürəyə" yaxından və diqqətlə baxdıqda onun çox "əcayib" bir ürək olduğunu görürük. Buradan bizim şeir sənətimizin mübariz, şaqraq səsi deyil, kor bayquşun miskin bir nəvası eşidilir. Bu səs bizim Azərbaycan sovet şeirinin ümumi ahəngindən, məhsuldar yaradıcılıq zəminəsindən deyil, bizə tamamilə bəğənə olan aləmdən gəlir.

Rəfili şeir qələmini çoxdan yerə qoymuşdu. Bəs necə olmuşdur ki, Rəfilinin bu şeirləri bir də təzədən dirilib çıxmışdır? Bəs necə olmuşdur ki, Rəfilinin məriz ürəyi indi beş çırpınmağa başlamışdır? Əlbəttə, Rəfili öz masası arxasında oturduqda belə cəfəng hisslərlə əylənə bilər. Bəs necə olmuşdur ki, bu xəstə ruh dilrilib ayaq tutmuş və gəlib bizim mətbuat səhifəsinə çıxmışdır? Bəs qəzetin redaktoru və redaksiya heyətinin üzvləri harada imişlər? Bəs bunların sayıqlığı niyə belə kütləşmişdir? Qəzet idarəsinə daxil olan hər şeyi çap etmək olarmı? Əlbəttə, burada qə-

zet redaktorunun və redaksiya heyəti üzvlərinin böyük təqsirləri vardır. Redaksiya heyəti bu şeirləri dərc etməyə imkan vermişdir. "Qoy tənqid öz sözünü desin!"- deyə onlar yanlış bir qərar çıxartmışlar. Doğrudur, yaradıcılıq aləmi üçün tənqid həmişə zəruridir. Ancaq hansı yaradıcılıq? Bizim real zamanəmizdən doğub, bizim irəliyə doğru hərəkətimizə kömək edən yaradıcılığa bizim marksist tənqidi həmişə doğru yol göstərir və göstərməlidir. Ancaq cəfəng, xəstə ruhlu fitnəkar ürək çırpıntılarını mətbuat səhifələrinə çıxarmaq yox, onu döyəcləyə-döyəcləyə öz məzarına qaytarmaq və oradaca dərindən dəfn etmək lazım idi!

Rəfili bir vaxt şeirlər yazırdı. Ancaq onun şairliyi bizim mühi-timizdən ilham almadığı üçün şaxələnib boy ata bilmədi, əksinə saralıb-soldu və məzara getdi. Bəs necə olmuşdur ki, Rəfili bir də bu yolla "şair" olmaq həvəsinə düşmüşdür? Axı Rəfili şeir sənətində biganə bir yol tutduğu üçün onun şöhrət ulduzu çox tə-bii olaraq sönmüşdü. Elə bu vaxtdan o, şairliyi buraxıb kinonu, operanı, tarixi, drama səhnələrini dolanmağa başlamışdır. Rəfili bu sahələrə uzun bir səyahət etmişsə də ancaq yenə də heç biri-sində tale ulduzu onun üzünə gülməmişdir. Niyə? Çünki Rəfili-nin yaradıcılığı səmimi sənətkar ürəyindən deyil, onun soyuq mühakimələrindən, süni qondarmalarından, quru peşəkarığın-dan irəli gəlir!

Rəfili hər yeri gəzir, ancaq heç bir yerdə əylənmir. Rəfili ucuz yolla şöhrət axtarır, ancaq tapa bilmir. Niyə? Çünki sənət öz pə-rəstişkarını sevər, ehtikarı sevməz!

Həqiqi sənət xalqın nəcib duyğularının və zəngin mənəviyyatı-nın qanuni məhsuludur. Sənət o ürək çırpıntılarını sevər ki, ora-da xalqın daima yaşayıb-yaradan və mübarizə edən yüksək ya-radıcılıq arzuları tərənnüm edilsin. Sənət o ürəkdən doğar ki, orada ucuz şöhrət, xəbis arzular olmasın. Daxili yaradıcılıq zə-rurəti olmadan oraya-buraya üzmək Rəfilinin şöhrət gəmisini həmişə belə daşa çırpır. Ora-bura yüyürməklə, o qapını, bu qa-pını döyməklə sənət abidəsini yaratmaq və özünə heykəl qoy-maq olmaz! Əksinə çağırılmadan bu müxtəlif qapıları döyməklə adam özünü qiymətdən salar və ucuzlaşdırar!

Böyük sənətkarlar heç bir zaman şöhrət axtarmamışlar, onlar çox təvazökar olmuşlar. Ansaq şöhrət qartalı özü qanadlanıb öz sənətkarını tapmışdır. Biz nə edək ki, ədəbiyyat və sənət aləminin şöhrət düşkünlərini sənət qartalı deyil, yoluq qara qarğa tapır.

Rəfilinin "Göy maşın"ı xəstə bir ruhun çox ziyanlı bir ixtirasıdır. Bu maşına ancaq fitnəkar bir ürək minə bilər. "Sərin yaz axşamı yola düşən", "son gülüşən", "tutqun günəş", "gizli həsrət" bu günkü bizim böyük qələbələrimizi, böyük sovet silahının qələbələrini görüb dərk edə bilməyən bir qızdırmalı əhval-ruhiyyənin iniltisi və sayıqlamasıdır!

Bəzilərinin düşündüyü kimi məsələ "vəzn" və "qafiye" xətalərində deyildir. Məsələ "yatan klavişləri" oymatmağa, yaxud:

*"Kollara sığınan ürkmüş bir turac,
Ovçu vursun deyə düz şuma çıxdı."*

- beytinin o biri beytlərlə uyğun gəlib-gəlməməsində deyildir, məsələ bütünlüklə Rəfilinin "Göy maşın", "Şopeni dinlərkən", "Qarlı gəlin" şeir parçalarının uyğunsuzluğundadır! Məsələ bu şeir parçalarının fitnəkar ruhundadır.

Məsələ Rəfilinin "İlk sevgi"sini "əcaib əllərə" verməsində deyildir... Məsələ bu "əcaib ürəyin" doğurduğu xəstə hisslərdədir!

Yazıçılar İttifaqının heyət idarəsi bu şeirlərin xəta və yanlışlıqlarını öz xüsusi qərarında qeyd etmişdir. Redaktorun və redaksiya heyətinin səhvlərini göstərmişdir. Eyni zamanda redaksiya heyətinin möhkəmlənməsi üçün tədbirlər görmüşdür.

Bizim mətbuat dəfələrlə Rəfilinin xətalərini beləcə üzünə oxumuşdur və izahı üçün də ona imkan vermişdir. Ancaq görünür ki, Rəfilinin əcaib ürəyi heç bir zaman sənət üçün səmimi çırpınmamışdır və gözdən yayınıb fürsət tapdığı zaman öz işlərini işlətməyə və ziyanlı bir simvolika ilə öz cəfəng hisslərini beləcə mətbuata çıxartmağa çalışmışdır.

Qoy bu dəfə M. Rəfil özü papağını qabağına qoyub bir yaxşı-yaxşı fikirləşsin!"

Mikayıl Rəfili Azərbaycan Yazıçılar ittifaqının sədri Süleyman Rəhimovun yazdıqlarının ancaq və ancaq sonuncu cümləsinə məhəl qoymuşdur: "Öz papağını qabağına qoyub yaxşı-yaxşı fikirləşmiş"və... Mir Cəfər Bağirova "**üçüncü məktubunu**" yazmışdır. Altmış il ərzində arxiv qovluğunda saxlanılmış bu məktubla tanış olun:

"ƏZİZ BAĞIROV YOLDAŞ!

İcazənizlə Sizə bir məsələ barədə müraciət edirəm. Sizin cavabınız mənə qırx illik həyatıma yekun vurmaq üçün kifayət edəcəkdir.

Lənətə gəlmiş "Göy məşın" ifadəsilə əlaqədar "Kommunist" qəzetində və "Ədəbiyyat qəzeti"ndə Əli Vəliyev yoldaşın və ya (Mübarizin) və Süleyman Rəhimovun məqalələri dərc edilmişdir. Mən rus dilində bu ruhda və bu üsulda məqalələr oxumamışam. "Göy məşın" xalqın təbirincə, sərnişin qatarı, eləcə də "qara məşın" yük qatarı deməkdir. Lirik şeirdə bu sözün işlədilməsi bir qədər kədər doğursa da (bəlkə də buna görə tənqid etmək olar), ancaq təbii haldır. Mən sizin nəzərinizə məşhur rus şairi Stepan Şipaçovun yenidən dərc edilmiş "Məhəbbət sətirləri" şeirini ("Oktyabr" jurnalı, 1945, № 1-2) çatdırmaq istəyirəm. Şeirdə aşağıdakı misralar vardır:

*Löbovğ prones ə çerez vse razluki,
İ şçastliv tem, çto ot tebə vdali
Eqo ne rasxvatali vorovskie çujie ruki,
Çujie qubı po vetru neraznesli.*

Yaxud İlya Erenburqun "Noviy mir" jurnalında (1945, № 1) dərc edilmiş aşağıdakı şeiri:

*Proşu do slez, do bezrassudstva,
Doyda, doydə i pereyda,
Nemnoqo smutnoqo iskusstva
Za leqkim poloqom dojdə.*

Məgər mənim şeirlərim (iyirmi ildir ki şeir yazıram) öz ruhuna görə həmin şeirlərdən çox fərqlənir? Oxucular mənim iri həcmli "Leningrad", "Sevastopol", "Partbiletiz kommunist", "Ağ xallı buzov" şeirlərimə də bələddirlər. Həmin şeirlər rus dilinə də tərcümə olunmuşdur. Mənim öz üslubüm, fərdi ifadə formalarım var. Mən digər mütərəqqi mədəniyyətləri də öyrənməklə yazıram. Məgər Azərbaycanda müxtəlif üslubda yazan, bir-birindən fərqlənən şairlərin olması pis haldır? Bununla mən öz yaradıcılıq yoluma, adlarını çəkdiyim öz şeirimə qətiyyənlə haqq qazandırmaq istəmi-

rəm. Ancaq bir şeyi öyrənmək istəyirəm: tez-tez məruzələr və elmi məqalələrlə çıxış edən, tələbələr qarşısında mühazirələr oxuyan sovet yazıçısı haqqında nalayiq ifadələr işlətmək həmin məqalələrin müəlliflərinə yaraşarmı? Belə yazılar bəzilərini mənim digər əsərlərimə də hücum etməyə hazırladır. Belə ki, mənim "Krılov və Azərbaycan ədəbiyyatı" elmi işində səhvlər kəşf edirlər. Bakıxanovdan gətirdiyim dəlil "yolverilməz" hesab olunur:

"O, Qafqaz xalqlarına yüksək qiymət verərək yazırdı ki, "bu ölkədə" yaşayanların nəsli bütün insan tayfalarından qarışıqdır."

Süleyman Rəhimov yoldaş isə aşkaranə bəyan edir ki, bədii əsər o zaman yaxşı alınır ki, heç nəyi öyrənmirsən və nəzəriyyə ilə məşğul olmursan.

Məhdudiyyət və qapalıq bir para yazıçılarımızın praktikasında özünü təzahür etdirir. Bəzi əsərlərin ideya və bədii səviyyəsi aşağıdır, sosializm gerçəkliyi həmin əsərlərdə doğru-düzgün əksini tapmır. Mənə elə gəlir ki, hər bir sovet yazıçısı ədəbiyyatımızın müvəfəqiyyətlər qazanmasını istəyirsə, şəxsiyyətə fərq qoymadan bu barədə açıq danışmalıdır. İndiyədək bu məsələlərə nadir hallarda və ötəri toxunulmuşdur. Qızıl Ordu faşist Almaniyasını darmadağın etdikdən sonra, döyüşçülərimiz bəşəriyyəti xilas etdikdən, qələbə bayrağını Berlin üzərində dalğalandırdıqdan və biz dinclik dövrünə qədəm qoyduqdan sonra yaradıcılıq işlərimizdən danışa bilərik. Bu yaxınlarda SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin plenumunda Nikolay Tixonov yoldaş bu barədə geniş danışmışdır.

Mən bütün bu məsələlər barədə xeyli fikirləşdikdən sonra Sizə, xalqımızın rəhbərinə, ədəbiyyatımızın dostuna, həmişə olduğu kimi, məktub yazmağı qət etdim.

Siz mənim bir sualıma cavab versəniz, Sizə minnətdar olaram: Siz məqalələrdəki müddəalarla razılaşsınız mı? Mən hansı səbəblərə görə üç şeir ucbatından çap olunmaq hüququndan Süleyman Rəhimov tərəfindən məhrum edilməliyəm? Nə üçün mənim heç də bəd olmayan "Şirvanşah İbrahim" pyesim arxivə verilməli və adım yazıçıların bütün siyahılarından silinməlidir?

Mən nə üçün Ongünlükdə iştirak etməməliyəm?

Sizdən bir xahişim də var. Mənə verəcəyiniz cavabdan asılı olmayaraq, Sizə Məktub vasitəsilə müraciətim qoy öz aramızda qalsın.

Sizə inanıram, Vətənə, Lenin-Stalin partiyasına həmişə sədaqətli olmuşam və bundan sonra da sədaqətli olacağam.

M. Rəfili
24 may 1945-ci il."

Дорогой тов. Багиров! *Засланову* 17/5/45

Разрешите мне спросить Вас только об одном. И Ваш ответ будет мне достаточно, чтобы подвести итоги своей сороколетней жизни.

Из за несчастного выражения "гей машин", в газете "Коммунист" и "Адабият газети" появились две статьи тов. Али Велиева/или Мубариза/ и тов. Судеймана Рагимова. Я никогда в жизни не читал на русском языке статей в подобных выражениях в подобном стиле.

А ведь "гей машин" - народное выражения и означает "синий" т.е. пассажирский поезд, подобное тому как "гара машин" означает в народе "товарный поезд". И употребление этого слова в лирическом стихотворении может быть несколько грустным /и за это можно критиковать/, но вполне допустимо. Я предлагаю Вашему вниманию только что опубликованные стихи известного русского поэта Степана Щепачева "Строки любви" журнал "Октябрь", 1945, № 1-2. Здесь имеются такие строки:

Любовь пронес я через все разлуки,
И счастлива тем, что от тебя ядальи
Ее не расхватали морозов чужие руки,
Чужие губы по ветру не разнесли.

Или же стихотворение Ильи Эренбурга в журнале "Новый мир", 1945, № 1:

Прому до слез до безразудства,
Дойдя, дойдя и перейдя,
Немного смутного искусства
За легким поголом дождя.

Разве мои стихи/а я пишу стихи уже двенадцатый год/ сильно отличаются по своим настроениям от этих стихов? Читатели знают мои большие поэмы "Ленинград", "Севастополь", "Коммунист без партбилета", "Служу с одним пятном", переведенные и на русский язык. У меня был свой стиль, своя форма, я писал на основе освоения культурн. передовых народов, а разве плохо если у нас в Азербайджане будут различные, иногда не похожие друг на друга поэты? Я этим нисколько не думаю полностью оправдывать свой творческий путь и эти три стихотворения, но мне хочется узвать об одном: можно ли писать о советском писателе, о научном работнике, все выступавшему с докладами и статьями, имеющему широкую студенческую аудиторию в выражениях, допущенных авторами этих статей?

А подобные статьи вызывают дополнительные поиски моих вольных или невольных ошибок. Так собирается критиковать мою не плохую, как мне казалось, работу "Критика и азербайджанская литература" из за цитаты Бакинжана, где он высоко отзывается о кавказских народах, которые он считает потомками "всего рода человеческого". Работа вполне марксистская, она написана на основе ленинских и сталинских надежд, а характеристике Азербайджана дана на основе Вашей исторической работы. Почему же надо бросить тень на книгу, где речь идет об очень важном вопросе - связи азербайджанской литературы с культурой великого русского народа?

Я не стал бы беспокоить Вас по этому поводу, если бы этот вопрос был только в русском личном значении. Меня глубоко заставили задуматься слова поэта Николая Тихонова, сказанные недавно на пленуме правления Союза Советских писателей СССР: "Страна наша победила в силу того, что благодаря победе Октября 1917 года она превратилась из Российской империи в Союз Советских Социалистических Республик, в государство, которое создало свое могущество и монолитность на основе нерушимой дружбы народов, им объединяемых. За годы войны дружба народов не только рассталась, но как никогда окрепла и скрепилась общей кровью, пролитой на полях битв."

А вот, когда я читалась в стихи поэтов, пишущих на разных языках народов Союза, то тогда очень остро чувствовал элемент национальной замкнутости и там, и, и проблематики и персонажи, населяющих произведения некоторых поэтов "Лит. Газета", от 17 мая 1945 года. Это очень правильно и наличие подобных элементов национальной замкнутости может привести к не желательным берегам. А подобные явления имеются и у нас, в литературе. На ряду с той огромной ролью, которую сыграла азербайджанская литература в годы войны, имеются очень серьезные недостатки, они же ее культурный и политический уровень. Тов. Судейман Рагимов не любит, чтобы говорили об этих недостатках. Он считает возможным публично заявить, что произведения получаются лучше если ничего не знаешь и теорией не занимаешься. Это - противоречить великому учению Ленина - Сталина, их отношению к культуре и теории.

Такая ограниченность и замкнутость проявляется и в практике отдельных ваших писателей. Не есть не только не досточный уровень идейной и художественной чужденности, но и неумеренный показ социалистической деятельности. Мне кажется, каждый советский писатель, если он желает дальнейших успехов нашей литературы, не

взирая на лица, должен сказать об этом.

До сих пор мы только изредка и вскользь касались этих вопросов. Но теперь после разгрома Красной Армией фашистской Германии, после того как воины советского человечества подружили знамя победы над Берлином, и мы вступили в мирный период, можно поговорить и о наших творческих делах, что и сделал тов. Тихонов.

Я задумался невольно над этим вопросом и решил обратиться к Вам с письмом, как всегда обращаемся мы к Вам, как к руководителю нашего народа, другу нашей литературы.

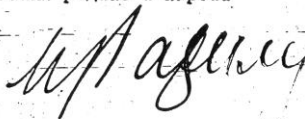
Я буду глубоко тронут и признателен, если Вы удостоите меня ответом на один вопрос: согласны ли Вы с приложенными статьями и почему? Из 3-х трех стихотворений —

должен буду лишен тов. Рагимовым права печататься, почему — моя неплохая пьеса "Ширваншах" Ибрагим? Должна быть сдана в архив мое имя быть вычеркнутым из всех списков писателей, — не должен ехать на декаду?

И об одном я хочу просить Вас. Какой бы не был Ваш ответ, пусть это письмо останется известным только Вам.

Верю Вам и остаюсь всегда преданным родине и партии
Ленина — Сталина

24 мая 1945 года.

Mir Cəfər Bağirov M.Rəfilinin 1945-ci il may ayının 24-də yazdığı məktubu ertəsi gün mayın 25-i oxumuşdur. Dərkənarından aydın olur ki, Mikayıl Rəfilinin yalnız bir xahişini qulaq ardına vurmuşdur: "Müraciətim qoy öz aramızda qalsın." Məktubun məzmunu ilə Mərkəzi Komitənin təbliğat katibi həsən həsənov yoldaş da tanış olmuşdur. Bu da maraqlıdır ki, şikayət məktubu ilə əlaqədar heç kəs cəzalandırılmamışdır. "Kommunist" qəzetinin redaktoru Əli Vəliyev öz vəzifəsini davam etdirmiş, Süleyman Rəhimov isə Mərkəzi Komitənin qərarı ilə irəli çəkilmişdir - Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Mədəni - Maarif İşləri İdarəsinin sədri təyin edilmişdir.

Mir Cəfər Bağirov təkcə bir "sirri" Mikayıl Rəfilidən və onun rəqiblərindən gizli saxlamışdır. 1946-cı il fevralın 25-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Mixail Kalinin yoldaşın imzaladığı fərmanla V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun professoru və Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri Mikayıl Həsən oğlu Rəfili "Şərəf Nişanı" ordeni ilə təltif edilmişdi. Bu fərman "Kommunist" qəzetinin 1946-cı il 12 mart tarixli sayında dərc olunandan sonra ordenli professoru və şairi qələm dostları da, rəqibləri də təbrik etmişlər.

1945-ci il aprel ayının 23-də, Mikayıl Rəfilinin anadan olmasının 40 ilyinə iki gün qalmış "Ədəbiyyat qəzeti"ndə yubilyar haqqında "Əcayib ürək" yazısı dərc olunmuşdur. 65 il sonra vaxtilə baş vermiş əhvalatlar Məmməd Cəfər Cəfərovun "Xatirələr" memuarından" başlağı ilə oxuculara yeni şəkildə çatdırılmışdır. (bax. "Ədəbiyyat qəzeti", 3 sentyabr, 2010-cu il). Materialı redaksiyaya akademik, millət vəkili İsa Həbibbəyli təqdim etmişdir. Memuarın bir yerində oxuyuruq:

"Yuxarıların yazıçılardan yersiz, səbəbsiz narazılığı davam edirdi. Gözlənilmədən belə bir narazılıq da baş verdi: yazıçı və ədəbiyyaşünas Mikayıl Rəfili redaksiyaya iki şeir gətirdi və çap olunmasını xahiş etdi. O, mənim müəllimlərimdən biri idi. Hörmətlə qarşıladım. "Göy maşın", "Gurla okeandan" sərlövhəli şeirləri oxuyandan sonra müəllimimə dedim ki, bu şeirləri bu şəkildə çap etməyinizi məsləhət görmürəm. İkinci şeirdəki misralara da onun diqqətini cəlb etdim:

*Ey Vaşinqton, gurla okeandan,
Birləşsin Çin, Hindistan.*

Dedim, Siz Amerikanın ilk prezidentini nəzərdə tutursunuz, tarixdən xəbəri olmayan adam elə illər Vaşinqton şəhərini deyirsiniz. Şeirləri bir də ona görə çap etmək istəmirdim ki, o illərdə haqsız olaraq M.Rəfiliyə hücum edənlər, onun guya on il qabaq (məktəbli uşaq ikən) Musavata "göy bayraq" adlı şeir həsr etdiyini sübuta çalışanlar var idi. Halbuki Rəfilinin hələ 50 yaşı tamam olmamışdı. Bildim ki, bu şeirlər çap olunsaydı, yenə onun

əleyhdarları öz istədikləri kimi yozub fəallaşacaqlar.

Müəllimim məni başa düşmədi. Bərk əsəbiləşib şeirləri götürmədən durub sədirn kabinetinə keçdi. 15 dəqiqədən sonra məni çağırıdılar. Şeirləri götürüb getdim.

Sədr Süleyman Rəhimov kabinetdə yox idi. Yazıçılardan bir neçəsi, o cümlədən Süleyman Rüstəm də əyləşib söhbət edirdilər. Aydın oldu ki, Rəfili məndən şikayət edib, çıxıb getmişdir. Şeirləri alıb oxudular. Çox mübahisədən sonra bu fikrə gəldilər ki, bir halda ki, müəllif israr edir, şeirlər çap olunsun. Şeirlər getdi mətbəəyə.

Qəzet nəşr olunan günün səhərişi Süleyman Rəhimov çox durğun halda mənim yanıma gəlib: - Məni və səni Bağirovun yanına çağırıblar. Qəzetdə nə gedibsə Bağirovu bərk əsəbiləşdiribdedi.

Mən: - Rəfilinin şeirlərinə görə ola bilər- deyib, ona ətraflı izahat verdim. O: - Yaxşı dur gedək, əgər elədirsə, çox böyük bir həngamə qalxacaq...

Qəbul otağında bir xeyli gözlədik. Nəhayət içəri çağırıdılar. Mərkəzi Komitənin bütün katibləri, Xüsusi İdarənin rəisi və bir neçə tanımadığım başqası səssiz-səmirsiz əyləşmişdilər. Süleyman Rəhimov aşağı başda oturdu, mən oturmadım.

Bağirov masanın gözünü çəkib "Ədəbiyyat qəzeti"ni çıxardı. Uzaqdan da olsa mən Rəfilinin şeirləri altında qırmızı karan-daşla xəttlər çəkildiyini gördüm. Bağirov qəzəbli halda üzünü oturanlara tərəf tutub başladı:

-Rəfilinin Musavata yazdığı, musavatçıları təriflədiyi və Amerikani dünyanı tutmağa çağırdığı köhnə şeirlərini çap ediblər...

(Sükut, heç kəsdən səs çıxmadı)

Sonra o üzünü Süleyman Rəhimova tərəf tutdu:

- Kimdir bu qəzetin redakoru?

Mən: - Mənəm, yoldaş Bağirov - deyib cavab verdim.

- Kim səni bu redaktorluğa təyin edib?

Mən Qəzənfər Məmmədova baxıb:

-Yoldaş Qəzənfər Məmmədov,- dedim.

-Ondan qabaq harada işləyirdin?

-Qubada ikiillik müəllimlər institutunda.

-Bu şeirlərin Rəfilinin köhnə şeirləri olduğunu bilirdin?

-Yox, yoldaş Bağirov, o mənə dedi ki, təzə yazdığı şeirlərdir.

-Şeirlər sənin razılığın ilə çap olunub, yoxsa səni məcbur edən olub?

-Heç kəs məni məcbur etməyib, yoldaş Bağirov, təqsir mənimdir.

O, oturanlara nəzər salıb:- Öyrədiblər, özünü qabağa ver, bizi xilas elə, sonra biz də səni xilas edərik - dedi. Sonra üzünü mənə tutdu:- Elədir?

Mən: - Yoldaş Bağirov, nə səhv eləmişəmsə, bir redaktor kimi mənim səhvimdir.

Bağirov bu səfər düşdü Süleyman Rəhimovun üstünə, nə düşdü, çox ağır sözlər dedi. O cümlədən: - Səndən adam olmadı... Bu cavan bilmirdi, sən ki Rəfilini tanıyırdın, onun musavatçı olduğunu bilirsən, özün cəhənnəm, bu uşağı niyə bədbəxt eləyirsən?

Heç unutmaram, bu yerdə Süleyman Rəhimov mənim haqqımda danışdı, təriflədi, müharibə illərində qəzetin redaktoru olduğumu, yaxşı işlədiyimi və sairə nəzərə çatdırdı. Qəzənfər Məmmədov da Qubada ikiillik instiuttun təşkilində "özümü göstərdiyimi" söylədi.. Bağirov əli rədd etmə işarəsilə, Süleymana - dur get! dur get!- dedi. Süleyman qabaqda, mən də onun arxasınca kabinetdən çıxdıq. Mən Rəhimovun üzünə baxdım və mənə çox qəribə göründü ki, elə bil o, Bağirovun ağır sözlərini eşitməmişdi. Kabinetdə qızarıb - bozarsa da bayırda özünü çox yaxşı hiss edirdi - yaxşı qurtardıq, deyib gülürdü. Mən isə belə hesab edirdim ki, yaxşı qurtarmamışıq, həngamənin dalı, davamı ola bilər. Bu fikrimi ona bildirib dedim ki, elə burdan idarəyə gedən kimi sən mənim əmrimi verib redaktorluqdan çıxart. Onsuz da redaktorluq, jurnalistlik mənim əsas işim, əsas sənətim deyil, altı il ittifaqın işinə kömək etmişəm bəsdir. O, təəcüb və həyəcanla:- Nə danışırısan?-dedi. Mən özbaşına səni işdən azad edə bilərəm? Bağirov mənim atamı yandırar. Bir də sən onun söyüşünə, filanına baxma, bu gün belə deyir, sabah fikrini dəyişə bilər. Heç nə omamış kimi işinə davam et!

Beləliklə, təxminən bir ilə yaxın qəzeti redaktə etməli oldum.

Ancaq Bağirovun Süleyman Rəhimova dediyi "Özün cəhənnəm, bu uşağı niyə bədbəxt edirsən?" sözləri məni tərk etmir, çox düşündürürdü. Öz-özümə sual verib cavab axtarırdım: Bağirov respublikanın ağasıdır, külli-ixtiyar sahibidir, o, istədiyi adamı lap əl ilə öldürə bilər, ölümdən xilas da edə bilər, istədiyi adamı alçalda da bilər, ucalda da bilər. Əgər o məni günahkar hesab etmirsə, "uşağın bədbəxt olmasını istəmirsə" sadəcə məni "səhlərimə" görə bağışlaya bilər, bəs o hansı qüvvədir ki, məni də Süleymanı da onun iradəsi, razılığı olmadan bədbəxt edə bilər?!

Deməli, ondan çox güclü elə bir qüvvə var ki, respublika ağasının ona gücü çatmır. O qüvvənin qulağına haradansa söz gəlib çatır ki, "Ədəbiyyat qəzeti"nin redaktoru Məmməd Cəfər adlı 38 yaşlı bir "uşaq" müəllimi Mikayıl Rəfilinin "musavatçı" şeirlərini çap etmişdir. Bu da "uşağın bədbəxt edilməsi" üçün kifayətdir. Bədbəxtlik də nə ola bilər, şübhəsiz ki, həbs, ya sürgün. Görəsən bu hansı qüvvədir ki, Bağirov onun qarşısında acizdir?!"

MÜƏLLİFDƏN: Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində 1945-ci ildən 1953-cü ilədək M.C.Bağirovun yanında yazıçılarla keçirilmiş görüşlərin materialları, stenoqrafik hesabatları ayrı-ayrı fondlarda saxlanılır. Bunların heç birində "Ədəbiyyat qəzeti"nin 2010-cu il 3 sentyabr tarixli sayında dərc olunmuş "Xatirə" məmuarındakı məsələlər yoxdur. Arxivdə Məmməd Cəfər Cəfərovun musavatçı Mikayıl Rəfili barəsində sənəd yox, daşnak Marietta Şaginyan haqqında rəsmi məktubu vardır. Yuxarıların tələbi ilə 1981-ci il noyabr ayının 24-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun blankında yazılmış məktubda oxuyuruq: "M.Şaginyan hələ inqilabdan əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatına maraq göstərməyə başlamışdır. O, 1906-1919-cu illərdə "Priazovskiy kray", "Kavkazskoe slovo" və "Baku" qəzetlərində əməkdaşlıq edərkən, ədəbiyyat və mədəniyyət hadisələrini demokratik mövqedən əks etdirmişdir. M.Şaginyanın Nizami Gəncəvi yaradıcığı sahəsində böyük tədqiqat işi 1955-ci ildə "Nizami haqqında etüdlər" monoqrafiyasıyla nəticələnmişdir. Burada Azərbaycan ədəbiyyatının korifeyinin fəlsəfi və humanitar baxışları ətraflı

araşdırılmışdır. O, Nizamiyə həsr olunmuş bir sıra məqalələrin müəllifidir.

M.Şaginyan Sovet Azərbaycanında keçirilən ictimai-ədəbi tədbirlərdə bir alim və yazıçı kimi fəal iştirak edir.

Ədəbiyyat, dil, və incəsənət şöbəsi M.S.Şaginyana Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi fəxri adının verilməsini xahiş edir.

*Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat, Dil,
və İncəsənət şöbəsinin akademik katibi
Məmməd Cəfər Cəfərov.
24 noyabr, 1981-ci il*

1981-ci il dekabrın 9-da respublika qəzetlərində M.S.Şaginyana "Azərbaycan SSR Əməkdar Elm xadimi " fəxri adı verilməsi barədə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı dərc edilmişdir. ASE-nin onuncu cildində onun şəkli və haqqında geniş məqalə dərc olunmuşdur. Ensiklopediyaçılar Mikayıl Rəfilinin 1937-ci il daşnak qənimini də unutmamışlar. ASE-nin 1976-cı ildə nəşr edilmiş birinci cildində vaxtilə M.C.Bağirov tərəfindən cəzalandırılmış Levon Arustamovun da foto-şəkli və məqalə verilmişdir. ASE-nin 1084-cü ildə nəşr olunmuş 8-ci cildində isə xalqımızın nadir istedad sahibi və mütəfəkkiri Mikayıl Rəfilinin haqqında bir abzashq foto-şəkilsiz yazı vardır. Görünür, yetmişinci-səksəninci illərin ensiklopediyasına əsaslanaraq indiyədək Mikayıl Rəfilinin yubiley yaşları dövlət səviyyəsində qeyd olunmur.

Qayıdaq 1945-50-ci illərə.

Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən böyük qaygını hiss edən "Şərəf Nişanı" ordenli alim və pedaqoqun fəaliyyət meydanı daha da genişləndi. "Ədəbiyyat qəzeti"ndə "M.Rəfili" yenidən ən çox təsadüf edən imzaya çevrildi. Qəzetin 1947-ci il 12 mart tarixi və sonrakı saylarında professor M. Rəfilinin "Xosrov və Şirin" məqalələri bu həqiqəti nümayiş etdirir. Mikayıl Rəfilinin bu silsilə məqalələri iyirminci yüzilliyin əvvəllərində belə Nizami Gəncəvini "fars şairi" hesab edənlərə tutarlı və elmi-tarixi cavabdır. Diqqət yetirin: "Xosrov və Şirin" romanı bütün ideoloji yönü,

hətta vəzn, üslub, janr etibarilə Nizamiyə qədər davam edən şərq ədəbiyyatından fərqlənməkdədir. Onun meydana çıxması- na səbəb XII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində davam edən iqtisadi, ictimai şəraitin xüsusiyyətləri idi. XII əsr Azərbaycan tarixində ən əhəmiyyətli dövrlərdən biridir. Səlcuq hökmranlığının xərəbələri üzərində yaranmış müstəqil və qəvi (güclü - T.Q.) Azərbaycan dövlətləri, azərbaycanlıların milli tərkibində əmələ gələn dəyişikliklər, dövrün ictimai və iqtisadi inkişafı XII əsrdə Yaxın Şərq aləmində Azərbaycanın əhəmiyyətini xeyli artırmışdı.

1157-ci ildə son böyük Səlcuq Sultanı Səncər öldükdən və Səlcuq imperiyası dağıldıqdan sonra dövrün siyasi meydanında iki böyük Azərbaycan dövləti əmələ gəlmişdi ki, biri Şirvan, o biri isə İldəgizlər dövləti idi. Şirvan dövləti XII əsrdən əvvəl əmələ gəlməsinə baxmayaraq, onun yüksəliş dövrü xüsusilə bu əsrə təsadüf edir. Şirvanın paytaxtı Şamaxı, bəzən də Bakı idi. Cənubi Azərbaycanda yerləşmiş olan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin mərkəzi isə Təbriz idi. İran dövləti yox idi.

"Xosrov və Şirin" İran tarixindən doğmamışdır, bəlkə azəri xalqının daxilində yayılmış gözəl və qədim bir əfsanədən qüvvət almışdır. Bütün varlığı ilə Gəncə elinə bağlı Nizami ilhamını çox zaman xalqın əfsanələrindən, el mərasimlərindən, xalqın dimağında süslənmiş, bəzənmiş, qəşəngləşmiş dastanlardan alırdı. "Xosrov və Şirin" bu gür qədim əfsanələrdəndir."

Mir Cəfər Bağirov xalqın mütəfəkkir oğlu M. Rəfilinin əli ilə üzdənirəq nizamişünasların "Şirin erməni qızıdır" uydurmasını da alt-üst etmişdir. M.Rəfili yazır: "XIII əsrə aid olan Suriya xronikası Məryəmin Rum elindən, Şirinin isə Erməndən olduğunu qeyd etsə də, bunu erməni qızı kimi anlayanlar çox səhv edirlər. Çünki akademik B.B.Bertoldun yazdığına görə, bu müddət Azərbaycan, Aran və Ermənistan bir küll təşkil edirdi və bu böyük sahəyə bəzən "Ermən" deyərdilər və bu qətiyyənlə Ermənistan mənasında deyildir. Əksinə Xosrovdan bir az sonra yaşamış erməni tarixçisi Sebeos aydınca qeyd edir ki, "Şahlar şahı" Şirin Xuzistan əhlindən idi.

Nizami nə tarixi Şirinin xristian təbiətini, nə də onun "Ermən", yaxud "Xuzistan" əhlindən olmasını verməmişdi. Nizaminin Şirini xristian olsa da Bərdəlidir, azərbaycanlıdır, Aran əhlindəndir."

"Ədəbiyyat qəzeti"nin 1947-ci il 8 aprel tarixli sayında Moskvanın 800 illiyi münasibətilə Mikayıl Rəfilinin "Sovetlər İttifaqının qəlbi" adlı dörd hissədən ibarət publisistik очерki dərc olunmuşdur. Moskva haqqında o dövrdə respublika mətbuatı səhifələrində dərc olunmuş saysız məqalə və başqa yazılardan M.Rəfilinin əsəri Moskvaya dair tarixi məlumatların çoxluğu ilə fərqlənir, ümumi ritorikaya və məddahlığa yol verilmir. Oxucular müəllifin yazdıqlarından öyrənirlər ki, tarixi sənədlərdə Moskvanın adı ilk dəfə 1147-ci il aprel ayının 4-də çəkilmişdir. Bir zamanlar bugünkü Kremlin yerində meşəliklər varmış. Qazıntılar əsasında tapılan ərəb sikkələri göstərir ki, hələ on birinci əsrdə burada iqtisadi həyat var imiş, XVII əsrdə Moskva böyükliyinə görə Parisə bərabər imiş. Dükanlarında şərqin və qərbin tacirləri alver edərlərmişlər...

Bu yazı dərc olunandan iki həftə sonra Mikayıl Rəfilini Mərkəzi Komitəyə, Mir Cəfər Bağirovun qəbuluna dəvət edirlər. Azərbaycan rəhbəri M.Rəfilinin Əziz Şərif ilə birlikdə yazdığı məqaləsinin əlyazmasından məmnun qaldığını və bunun mərkəzi mətbuatda çap olunmasını istədiyini bildirmişdir. Təəssüflər olsun ki, biz həmin dövrün mərkəzi qəzet və jurnal səhifələrində bu yazıya təsadüf etmədik. Ona görə də oxucuları Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində saxalanan sənədlərlə tanış edirəm.

Mir Cəfər Bağirovun Moskvaya ünvanladığı məktubda oxuyuruq:

**"ÜİK/B/P MK-NİN TƏBLİĞAT İDARƏSİNİN RƏİSİ
ALEKSANDROV YOLDAŞA**

Sizinlə telefon danışığımıza əlavə olaraq, Rəfil və Əziz Şərif yoldaşların "Ədəbiyyat tarixinin təhrif olunmasına yol verməməli" məqaləsini göndərirəm.

Sizdən rica edirəm ki, əgər mümkünsə, məqaləni "Kultura i jizn" qəzetində və ya mərkəzi jurnalların birində dərc olunmasını təşkil edəsiniz.

Azərbaycan K/B/P MK katibi

M.C.Bağırov

22 aprel 1947-ci il

Bakı şəhəri.

Mikayıl Rəfilinin və Əziz Şərifin M.C.Bağırovun tapşırığı ilə hazırladıqları məqaləni olduğu kimi oxucuların müzakirəsinə təqdim edirəm:

**SSRİ XALQLARI ƏDƏBİYYATI
TARİXİNİN TƏHRİF EDİLMƏSİNƏ
YOL VERMƏMƏLİ**

Qardaş sovet xalqlarının ədəbiyyatı çox böyük yüksəliş dövrünü yaşamaqdadır. Müasir sovet ədəbiyyatının tərəqqisi ilə birlikdə klassik irs də geniş və dərinlən tədqiq olunur. Respublikalarda milli ədəbiyyatların tarixinə dair səmərəli elmi əsərlər yaradılır, milli tarixin həqiqi mənzərəsi bərpa edilir, elmi müəssisələrdə unudulmaz əlyazmaları toplanılır, xalq yaradıcılığı öyrənilir. Mədəniyyət və ədəbiyyat haqqında Lenin təlimi əsasında mədəni sərvətlər yenidən qiymətləndirilir, burjuva şərqşünasları tərəfindən təhrif edilmiş tarixi gerçəklik bərpa olunur. Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin, ətək şairi Əlişir Nəvəinin yarat-

dıqları bədii obrazlar bütün parlaqlığı ilə gözlərimizin önündə canlanır. Bu sənətkarların yubileylərinin keçirilməsi bütün sovet xalqlarının mədəni həyatında görkəmli hadisə və milli bayramdır. Ayrı-ayrı xalqların milli ədəbiyyat nümunələri sovet xalqının müxtəlif dillərində nəşr olunur ki, bu da dünya ədəbiyyatının inkişafında milli sənət əsərlərinin rolundan və əhəmiyyətindən xəbər verir.. Müasir elmi təfəkkür "şərq" ədəbiyyatı "mütəxəssislərinin" mühafizəkar və mürtəce baxışlarını amansızcasına ifşa etməkdədir.

Təəssüflər olsun ki, bəzən elmi "bərpa" işləri düzgün mövqedən deyil, yanlış xətdə baş alır və beləliklə, digər xalqların ədəbi nümunələrinə yüngül və saymazyana münasibət göstərilir. Bəziləri müxtəlif mövcud materiallarla hərtərəfli tanış olmadıqlarından, bəziləri isə bilərəkdən tarixi həqiqətləri təhrif edirlər. **Məsələn 1945-ci ildə Q.Veselkovun Aşqabadda nəşr edilmiş "Türkmən ədəbiyyatı oçerkləri"ndə Azərbaycan eposu "Kitabi-Dədə Qorqud" in məzmunu verilir, əsər isə türkmən dastanı adlandırılır. Halbuki eposun tarixi mənbəyi və məzmunu, yaranması dövrü, xüsusən dili sübut edir ki, bu epos ancaq Azərbaycan şəraitində təşəkkül tapmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" un ayrı-ayrı hissələrinin Orta Asiyada yayılması şübhəsizdir. Lakin bu o demək deyildir ki, epos Azərbaycana məxsus deyildir. Erosun Azərbaycan ərazisində yaranmasını bir çox tanınmış mütəxəssislər təsdiq etmişlər. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil edilmiş və məktəblərimizdə, tədris ocaqlarımızda, ali məktəblərdə geniş surətdə öyrənilir. Hələ bir çox illər bundan əvvəl görkəmli rus alimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" un bilicisi və mütərcimi akademik V.V.Bartold eposun Azərbaycan mühiti ilə bağlı olduğunu göstətərərək yazırdı ki, "bu epik silsilə" Kiçik Asiyada və Balkan yarımadasında yarana bilməzdi (Bax, "Yazık i literatura" 1930, V cild). Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, eposda Orta Asiya ilə bağlı coğrafi adlar yoxdur. Bütün hadisələr Qafqaz hüdudunda cərəyan edir. (Gəncə, Bərdə, Naxçıvan yaxınlığındakı Əlinçə, Dərbənd, Qara dəniz və b.k) eros oğuz tayfalarından olan xalq müğənniləri ozanlar tərəfindən XI-XII əsrlərdə yaradılmışdır.**

Azərbaycan xalqının başqa bir möhtəşəm eposu - "Koroğlu" barədə də təhriflərə yol verilir. Məsələn, şair P.Skosirev "Türk-

mən ədəbiyyatı"(1945-ci ildə nəşr olunmuşdur) kitabında yazır ki, "Koroğlu" Orta Asiyada özbəklər və taciklər, Qafqazda isə azərbaycanlılar arasında da geniş yayılmışdır. P.Skosirev "Koroğlu" dastanının Azərbaycan xalq dastanı olmasına göz yuma-raq, bu məlum tarixi faktın üstündən xətt çəkir ki, hələ XIX əsr-də Təbrizdə bu dastanı aşışqların dilindən qələmə almış Alek-sandr Xodz onun türkmən variantından kəskin fərqləndiyini göstərmişdir. Skosirev hətta eposun adını da dəyişdirir: "Koroğlu" (kor oğlu) əvəzinə "Goroğlu" (gor oğlu) yazır.

Bu yaxınlardı Dövlət nəşriyatı tərəfindən (Moskva, 1946) bu-raxılmış "Şahsənəm və Qərib" kitabında da SSRİ xalqları ədə-biyyatı tarixinin kobudcasına təhrif olunması hallarına yol ve-rilmişdir.

"Aşıq Qərib" - məşhur Azərbaycan dastanıdır. Hələ M.C.Ler-montov Azərbaycanda olarkən 1837-ci ildə bu dastan əsasında "Aşıq Qərib" əsərini yazmışdır. Dastanın variantlarından biri 1892-ci ildə rus dilində çap edilmişdir. Sonrakı dövrdə bu ecaz-kar romantik Azərbaycan dastanı dəfələrlə nəşr olunmuşdur. "Aşıq Qərib" əsasında inqilabdan əvvəl Azərbaycan bəstəkarı Zülfüqar Hacıbəyov opera yazmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində isə Qliyer "Şahsənəm" operasını bəstələmişdir. Moskvada Dövlət nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış "Aşıq Qərib" ilkin mət-nindən başdan -ayağa fərqlənir. Belə ki, bütün epos gəyü türkmən qəhrəmanların taleyi Azərbaycan Şirvanı ilə sıx bağlıdır. Bu bir daha sübut edir ki, "Aşıq Qərib" XVI əsrdə Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmışdır və Azərbaycan ərazisindən dil ya-xınlığı olan qonşu ölkələrə yayılmışdır. Dastanın türkmən vari-antında hadisələr Şah Abbas zamanında cərəyan edir, başqa sözlə desək, XVI əsrin sonları, XVII əsrin əvvəlində. Bu da tari-xi həqiqətdir ki, dastan türkmən baxşıları tərəfindən Azərbay-can aşışqlarının söyləmələridir və buna görə də Azərbaycan mo-tivləri eynən saxlanılmışdır. Bu da təsadüfi deyildir. Macar tür-koloqu Bamberinin göstərdiyi kimi, qədimdə türkmənlər Azər-baycanı yüksək sivilizasiyanın mərkəzi hesab etmişlər və Baxşı-dan daha yaxşı bir mahnı oxumaq xahiş olunanda, o, Azər-baycan mahnısı ifa etmişdir. Bu Türkmənistan və Azərbaycan mu-

siqi mədəniyyətinin üzvü yaxınlığını sübut edən amildir. ("Turkenskaya muzıka", Moskva, 1928, səh.31-32).

Xalq dastanlarındakı bir sıra epik motivlərin uyğunluğunu da məhz Azərbaycan və Türkmənistan mədəniyyətlərinin bir-biri ilə sıx yaxın olmasında axtarmaq lazımdır.

"Aşıq Qərib" kitabına sözardı yazmış N.Manuxina isə Azərbaycana saymazyana və savadsızcasına iddia edir ki, "dastanın süjeti müxtəlif variantlarda Türkmənistanın ayrı-ayrı rayonlarında, Kiçik Asiyada və Qafqazda şifahi rəvayət kimi dolanmaqdadır". Məgər N. Manuxina hamıya bəlli olan bir həqiqəti bilmir ki, "Aşıq Qərib" Qafqazda, başlıca olaraq azərbaycanlılar arasında kök salmışdır?! "Koroğlu" kimi "Aşıq Qərib" də Azərbaycan xalqının poetik yaradıcılığının əzəmətli sənət nümunəsidir və Azərbaycandan dil yaxınlığı olan ölkələrə yayılmışdır. Bu danılmaz faktın inkar edilməsi bilərəkdən SSRİ xalqlarının ədəbiyyat tarixinin saxtalaşdırılması deməkdir.

N.Manuxina "Leyli və Məcnun" süjetlərindən bəhs edərkən yazır: "Bu mövzuda XII əsrdə Azərbaycan şairi Nizami, XIV əsrdə hind-fars şairi Əmir Xosrov, XV əsrin sonlarında özbək şairi Əlişir Nəvai, XVIII-XIX əsrdə türkmən şairi Əndəlib və başqaları (səh.176) sənət inciləri yaratmışlar." Göründüyü kimi N.Manuxina XIV əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi, ana dilimizdə "Leyli və Məcnun" poemasının müəllifi Məhəmməd Füzulini "və başqaları"na aid edir. N.Manuxinanın bu unutqanlılığına nə ad vermək olar? Qoy o, vicdanı qarşısında cavab versin.

"Şahsənəm və Qərib" dastanını türkməncədən rusçaya çevirmiş Nina Manuxina və Qeorgi Şengeli, görünür, Azərbaycan və Türkmənistan ədəbiyyatına nabeləddirlər. Onlar bu xalqların tarixini və ədəbiyyatını pis bilirlər. Onlar üçün nə tarix, nə coğrafiya vardır. Bunu mətnlərə verdikləri şərhlər qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, şərhlərin birində "Aşıq Qərib" dastanından bəhs olunarkən, Bağdad şəhəri ərəb xəlifəliyinin mərkəzi kimi təqdim edilir. Şərhçilər hamıya bəlli olan adi bir həqiqəti bilmirlər. Bil-mirlər ki, "Aşıq Qərib" yarananda Bağdad artıq bir neçə əsr idi ki, ərəb xəlifəliyinin mərkəzi deyildi. Bağdad hazırda İraqın paytaxtıdır. Kitabın şərhçilərinə görə "bostan - meyvəli bağ"dır, "və-

zir - baş vəzir"dir. Qaf dağları Qafqaz dağları deyil, "Əfsanəvi dağlar"dır. "Nökər"- "silahlı adam" və ya "polis"dir. Guya Hələb şəhəri Suriyada deyil, Azərbaycandır. Şərhcilər "bayram"ı da "prazdnik" kimi deyil, "mühüm müsəlman bayramlarından biri" kimi vermişlər. Müəlliflər anlamırlar ki, "qiyamət" nə "tale", nə də "alın yazısı" deyil, "mərəkə" mənasındadır. "Dərviş"i "müsəlman monax"ı kimi tərcümə edənlər, "Moiseyi" də "yəhudi xalqının Bibliya rəhbəri" (?) etmişlər.

Milli əsərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini rus oxucusuna olduğu kimi çatdırmaq və hər bir anlayışı düzgün tərcümə edərək şərhini vermək əvəzinə, kitabda uydurulmuş ifadələr və qeyri-tarixi istilahlar işlədilir. Məsələn, Əli Şahimərdan oxucuya Məhəmməd Peyğəmbərin dayısı kimi təqdim edilir. Halbuki o, Məhəmməd Peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkəni, özündən sonra dördüncü vəsisə olmuşdur. Dörd peyğəmbərdən biri olmuş Mahmud, Məhəmməd Peyğəmbərlə eyniləşdirilmişdir.

Kitabda "Xıdır" sözü Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən biri kimi verilmidir. Halbuki Xıdır müstəqil mifik personajdır, su və yaşıllıq hakimidir. Bu ecazkar xalq rəvayətlərində Xıdır İlyas adı ilə məşhurdur. Məlumdur ki, Lermontov özünün "Aşıq Qərib əsərində" Xıdır deyil, Xıdır İlyas işlədir. N. Manuxina isə buna görə M.Y. Lermontovun üzərinə hücum edir. Xalq yaradıcılığına məhəbbətlə yanaşan M.Y. Lermontovu günahlandırmaq yox, ondan nümunə götürməyi N. Manuxinaya məsləhət görərdik.

Bütün sadaladığımız misallar sübut edir ki, N. Manuxina Azərbaycan və türkmən xalqlarının xalq eposuna və mifologiyasına hörmətlə yanaşmır.

Sovet Şərqi xalqlarını birləşdirən və ümumi əhəmiyyət daşıyan bir çox məsələlər vardır. Bunlardan biri də "Koroğlu" və "Aşıq Qərib" kimi xalq yaradıcılığı abidələridir. Bu məsələlərin həllinə səthi və yüngülcəsinə münasibət göstərmək olmaz. "Şahsənəm və Qərib" dastanının tərcüməçiləri və şərhçiləri kimi.

*Mikayıl Rəfili
Əziz Şərif*

Mikayıl Rəfili nəinki Azərbaycanda, bütün SSRİ məkanında tanınmış ədəbiyyat tarixçisi idi. Onun elmi - tədqiqat coğrafiyası bütün bəşər mədəniyyəti idi. Elə bir mədəniyyət ki, onun intibah mərhələsi qoca Şərqi Azərbaycan adlanan diyarından baş almışdır.

Moskvada nəşr edilən ciddi qüsurlarla dolu əsərləri ancaq və ancaq M.Rəfili kimi zəngin və ensiklopedik bilik sahibi tədqiq edə bilərdi. Bu baxımdan alimin "Puşkin və XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" (1936), "Bakıxanov və rus ədəbiyyatı"(1940), "Çexov və Azərbaycan ədəbiyyatı"(1944), "A.S.Qriboyedov və onun azərbaycanlı dostları" (1944) və başqa əsərləri diqqətəlayiqdir. Təkcə 1948-ci ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə M.Rəfilinin dərc olunmuş məqalələrinə nəzər yetirin. Qəzetin 1948-ci il 19 mart tarixi sayında "Dərin köklər" resenziyası Amerika dramaturqları D.Qou və A.Dyesonun Əzizbəyov adına Azərbaycaq Dövlət Dram teatrında Adil İskəndərov tərəfindən tamaşaya qoyulmuş pyesinin geniş təhlilini vermişdir. Qəzetin 31 mart tarixli sayında M. Qorkinin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə "Sosialist epoxasının böyük sənətkarı", 9 iyun tarixində "Belinskinin ölməz ənənələri ə M.F.Axundov", 12 sentyabr tarixində L.Tolstoyun anadan olmasının 120 illiyi ilə əlaqədar "Rus ədəbiyyatının iftixarı" məqalələri dərc olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində 1948-ci il may ayının 28-də V.Q.Belinskinin vəfatının 100 illiyi münasibətilə tədbirləri əks etdirən sənəd saxlanılır. Azərbaycan K/B/P MK katibi Həsən Həsənov və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Mirzə İbrahimovun M.C.Bağirova yazdıqları məktubdan aydın olur ki, həmin tədbirlərdə M.Rəfili yaxından iştirak edəcəkdir. İyun ayının 1-də Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi Sovetinin geniş iclasında professor M.Rəfili "Belinski və Azərbaycan demokratik fikri" mövzusunda məruzə edəcəkdir.

Mir Cəfər Bağirova Belinskinin yubileyi ilə əlaqədar respublika tədbirinin proqramı da təqdim edilmişdir:

"Bu il iyun ayının 7-də M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının binasında V.Q.Belinskinin vəfatının 100 illiyi münasibətilə partiya-sovet fəallarının və Bakı şəhəri ziyalılarının təntənəli yığıncağı keçiriləcəkdir.

Proqramda:

1. Giriş sözü - Həsən Həsənov yoldaş (rus dilində)
2. V.Q.Belinskinin həyat və yaradıcılığı haqqında məruzə - Mirzə İbrahimov yoldaş (Azərbaycan dilində)
3. Stalin yoldaşa məktub - mətni professor M.Rəfilə oxuyacaqdır".

1948-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının həyatında əlamətdar bir hadisə də baş vermişdir. Azərbaycan K/B/P Mərkəzi Komitəsində Mir Cəfər Bağirovun yanında ədəbiyyat məsələlərinə həsr edilmiş iki günlük müşavirə keçirilmişdir. Demək olar ki, bütün Azərbaycan yazıçı və ədəbiyyatşünaslarının iştirak etdiyi geniş müşavirənin 110 səhifəlik stenoqramı Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılır. Stenoqramın Mikayıl Rəfilə ilə əlaqədar bəzi məqamlarını nəzərinizə çatdırıram:

"1948-ci il, 8-10 may"

Sədrlik edir Azərbaycan K/B/P Mərkəzi Komitəsinin katibi H. Həsənov yoldaş.

HƏSƏNOV - Söz verilir Əli Vəliyev yoldaşa

ƏLİ VƏLİYEV - Bizim ədəbiyyatımızda olan ən ciddi səhvləri, nöqsanları biz tənqiddən üzərinə qoyuruq. Əsl həqiqətdə isə tənqid böyük yazıçılar tərəfindən böğulur. Tənqiddə hücum var. Bunun üçün tənqidçilər yazmırlar.

Tənqidçilər doğrudan da obyektiv yazdıqda nə nəticə çıxır? Yoldaş Səməd Vurğun "Müharibə" romanını tərifləyir. Halbuki bu tərifə layiq əsər deyil. Vaxtilə qəzetdə bu əsər haqqında fikrimi demişəm. Bu romanın ən böyük qüsuru nədir? Bu əsərdə Əbülhəsən Azərbaycan oğullarının qəhrəman mübarizəmsini yox, təsadüfi hallarda qorxaqlıq göstərən adamları göstərir.

Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığını göstərmək Azərbaycan oğlunu sevmək deməkdir. O əsərdə xalqa məhəbbət, qoçaqlıq, sevgi olmadığı üçün mən onu bədii əsər və yaxşı əsər hesab etmirəm. Bu barədə qəzetdə yoldaş Arifin məqaləsini çap etdik... Bu yaxınlarda kompozitorların iclası oldu. Bu iclasda kompozitorların vəzifələrini bir tərəfə qoyub, Səməd Vurğun bütün çıxışını kürsüdən istifadə edib "Kommunist" qəzetinin əleyhinə danışdı.

Tənqidimizin kəsiri bundan ibarətdir ki, tənqidçilərimiz bir zaman, Nizamidən başlayaraq Gəfər Gabbarlıya kimi hamısına damğa vurdular, kapitalist, burjua yazıçılarıdır deyə. İndi də hamısı olub bizim dostumuz.

M.C BAĞIROV - Mikayılı nəzərdə tutursan?

ƏLİ VƏLİYEV - Birinci növbədə Mikayılı nəzərdə tuturam. Mikayıl Rəfili ancaq ölənlərin, o cümlədən Mirzə Fətəlinin haqqında yazır. Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının yaxşı nümunələri vardır ki, bunun haqqında yoldaş Rəfili yazmalıdır. Ancaq yoldaş Rəfili yalnız ölən yazıçılar haqqında yazır. Ölənlərə Allah rəhmət eləsin, ancaq yoldaş Rəfili bilməlidir ki, onu doktor edən, onu professor edən, ona maşın verən Sovet hökuməti olmuşdur, Kommunist partiyası olmuşdur.

M.C.BAĞIROV - Bu barədə mən səninlə razıyam, (Mikayıl Rəfilinə müraciət edir) yadımdadır, Leninqradda mən olmasaydım, diri-diri sən dərinə başından çıxarırdılar.

ƏLİ VƏLİYEV - Yoldaş bağırov, bəy Sə, qeyrət məsələsindən danışdınız. Biz yazıçılar düşünməliyik ki, bizim hamımız bütün sovet hökumətinə, Sizə borcluyuq. Marietta Şaqinyanın Sovet Azərbaycanına böhtanı haqqında Siz bizə demədizmi?

MƏMMƏD ARİF - Yazıçılar İttifaqının nöqsanı odur ki, mən və yaxud başqası yazır, fəqət bu yazılarımız qalır, bunları ümumiləşdirən yoxdur. Məmməd Cəfərin nöqsanı odur ki, bir əsər çıxanda onun haqqında 5-6 məqaləsi çıxır, axırda bunlar ümumiləşdirilmir. Mən yazdıqda deyir ki, sən insafsızlıq edirsən. Yaxud Rəfili deyir ki, əsər haqqında mənim yaxşı fikrim var, fəqət yazmır, yazmadıqda həqiqət ortalığa çıxmaz. Belə söhbətlər adamı əsəbiləşdirir.

M.C.BAĞIROV - O tənqid ki küçələrdə olur, o, tənqid deyil, tənqid açıq olmalıdır.

SƏMƏD VURĞUN - Bir vaxt var idi Arif hamısını tərif edirdi, indi hamını yıxır.

M.C.BAĞIROV - Sənin məktubunu müzakirəyə qoymuşuq, sən danışma.

MƏMMƏD ARİF - Yoldaş Bağirov, mənə haqsız olaraq iki-üzlü adı vermişlər. Mən Sizə şikayət etməmişəm, ancaq ürəkdən çəkirəm. Mən hansı əsəri tərif edib, sonra fikrimi dəyişdirmişəm?

M.C. BAĞIROV - Səməddə bir xasiyyət vardır, istəmir ki, onun səhvlərini desinlər. Ona "yaxşı işləyirsən" dedikdə ürəyinə yayılır, səhvini dedikdə, canavar olub adamın üstünə düşür.

Müşavirədə Rəsul Rza, Rza Quliyev, Süleyman Rüstəm və Cəfər Cəfərovdan sonra Mikayıl Rəfili çıxış edir.

M. RƏFİLİ - Əlbəttə, ədəbiyyat bizim, on nəfərin zövqü üçün yaradılan deyil. Bizim də ədəbiyyatımız bugünkü vəziyyətdə parlaq deyil. Ancaq demək lazımdır ki, xüsusilə son illər ərzində ədəbiyyat çox zəifdir. Səməd Vurğun məruzəsində göstərdiyi vəziyyət tamamilə elə deyil. Bizdə böyük əsər yoxdur. Ümumittifaq miqyasına çıxacaq bir əsər biz axır illərdə yazı bilməmişik. Mən şəxsən bir yazıçı kimi fikirləşirəm, hamı fikirləşir. Ancaq müşahidə etmək, görmək azdır. Çünki, müəyyən bir məqsəd, ehtiras, zəhmət və sağlam bir dünyagörüşü lazımdır. Bu nöqtəyindən nəzərdən ədəbi əsərlərimizi nəzərdən keçirdiyimiz zaman belə nəticəyə gəlirəm ki, dediyim şeylər müəyyən yazıçılarda, müəyyən şəkildə təzahür edir. Bəzilərinə mədəniyyət, bəzilərinə dünyagörüşü, həyat təcrübəsi və başqa şeylər çatmır.

Süleyman Rəhimov "Saçlı" əsərində həyatda gördüyü şeyləri əyri güzgü kimi göstərir. Oğurluğu təsvir etmişdir, həyatdan nur gözlənilmir. Hərçənd ki, onun müşahidəsi, yaradıcılıq qabiliyyəti az deyil.

Həmçinin "Abşeron" əsəri. Bəlkə bu həyata Mehdi düzgün yaşayır. Bir çox səhvlərinə baxmayaraq, mədəni yoldaşlardan biridir. Lakin "Abşeron" üçün həyat təcrübəsi lazımdır.

Əbülhəsən əlində silah vurmuş bir yazıçı kimi hadisələrə baxmış, lakin Mehdi süni şəkildə əsər yaratmışdır. Əbülhəsənə dəfələrlə demişəm. O, asanlıqla nöqsanları düzəldə bilərdi. Fəqət özü etiraf edir ki, az işləmişdir, tələsmişdir ki, plana tez düşsün. Düzdür, yazıçı çalışmalıdır, fəqət əsəri nöqsanlı şəkildə çıxarmamalıdır. Buna baxmayaraq, əsərdə realizm həqiqətinə doğru istiqamət vardır.

Yazıçılarımızın əksəriyyəti həyat təcrübəsi etibarilə yoxsul adamlardır. Biz Bakıda oturmuşuq. Bakını görə bilmirik. Mən hələ nefti demirəm. Hələ bu vaxta qədər Xəzər dənizi haqqında şeir yoxdur. Çünki biz bir öz evmizi və bir də Yazıçılar İttifaqını tanıyıırıq və maşına minirik. Bununla böyük ədəbiyyat yaratmaq olmaz. Keçən dəfə "Pravda"-da çıxan məqalədə maraqlı bir şey yadıma düşdü. Pavlov öldüyü zaman öz bədənində can verməsini təcrübədən keçirmişdir, son nəfəsinə qədər öz alimlik silahını itirməmişdir. Bu silahı həmişə əldə saxlamaq bizim çoxumuzda yoxdur. Yazıçılarımız az yazır. Mən keçmişdə bir qədər şair olmuşam. Özü də pis şair olmamışam. Ancaq inandırırım sizi, ən yaxşı əsərlərim "Sevastopol", "Leninqrad"dır. Aşqabada da getmişəm. İnandırırım ki, mənim yazdığım əsərlər elə səyahətdən yaranmışdır. Ancaq indi hətta Bakıdan qırağa çıxmayan yoldaşlarımız vardır. Həyatı görmək lazımdır, səyahət etmək lazımdır. Məsələn, Ənvər Məmmədخانlı o zəif "Moskviç"-lə hər yerə getmək istəyir.

M.C.BAĞIROV - Onunla hara getmək olar?

M.RƏFİLİ - Zaqatalaya, Qaxa getmək olar... Səməd Vurğun yoldaş öz məruzəsində mənim səhvlərim barədə danışır. Etiraf etmək lazımdır ki, Səməd iki yüz dəfə bu barədə danışib, Moskvada da danışib.

M.C.BAĞIROV - (Səməd Vurğuna) Nə faydası vap, 25 il bundan qabaq olan səhvi ortalığa gətirirsən? Yoxsa bununla başqalarını tərbiyələndirmək istəyirsən? Mən bunun gözünün içinə deyirəm ki, nə qədər səhvləri vardır. Yoldaş savadlı adamdır, öz

adamımızdır. Rus mədəniyyətindən də bilik səhnəsində bir çoxlarından bir neçə dəfə yüksəkdədir. Onun təcrübəsini və biliyini isbat etməkdənsə, elə Rəfili, Rəfili deyirsən. Məsələ burasındadır. Qabaq qoçular var idi, bu da ədəbi terrordur. Əgər bu yoldaşın sənin işinə maneçiliyi yoxdursa, nə üçün adını hər dəfə çəkirsən? Belə edəndə o da ruhdan düşər.

M.RƏFİLİ - Mən ədəbiyyat tarixi məsələsi ilə maraqlanıram. Mənim də iştirak etdiyim ədəbiyyat tarixindən ancaq 16 səhifə yazmışam. Əvvəla mən heyrət edirəm ki, indiyə qədər ədəbiyyatşünaslar arasında dünya ədəbiyyatını "yediniy rotok" kimi göstərənlər vardır. Xüsusilə Araslı. Misal üçün onun Nəvai haqqında yazdığı buna misaldır. Osman haqqında demək istəyirəm, bəlkə də yaxşı şairdir, fəqət Nizami institutunun direktor müavini olmaq onun yeri deyil.

Qorki böyük proletar yazıçısıdır. Ancaq nöqsanları vardır. Mir Cəlil yazır ki, Cəlil Məmmədquluzadənin mənbələrini demokratiyada, bolşevizmdə axtarmaq lazımdır. Mən güman edirəm ki, bu, bolşevizmə iftiradır.

Mən belə fikirləşirəm ki, ədəbiyyatımızın çətin olan məsələlərini yüngülləşdirmək və işimizi qabağa aparmaq üçün bizə yeni kadrlar lazımdır. Bu yeni kadrları Darülfünün yetişdirməyəcək. Bununla Yazıçılar İttifaqı özü məşğul olmalıdır.

Mən sözümü qurtarıram. Hər halda mənim son sözüm budur ki, ədəbiyyatımızın yüksəlməsi üçün məndən nə tələb olunsay, mən onu etməyə hazıram.

Müşavirədə M.Rəfilidən sonra İbrahim Novruzov, sonra da Mehdi Hüseyn danışır.

MEHDİ HÜSEYN - Bizim kollektivimiz sağlamdır. Rəfilini müzakirəyə çağırdıqda daima dərs ilə məşğuldur. Fəqət tənqidçilər arasında adı çıxmıdıqda acığı tutur. Hamımızda məsuliyyət hissi olmalıdır. Doğrudur, bir yerdə işləyirik, amma bizdə dostluq yoxdur. Bir yerdə içməyi də bacarmırlar. İcəndə də onun-bunun haqqında danışirlar.

Yoldaş Bağırov, bizim şeirimiz ölüb gedir. Nə mənada? O mənada ki, biz 1932-1933 - cü illərdə nə motivdə şeir görürdüksə, indi də həmin mötəvə görə. Şeirə təzə motiv gəirə bilmirlər.

Mehdi Hüseyndən sonra Mirzə İbrahimov çıxış edir.

MİRZƏ İBRAHİMOV - Yoldaş Bağirov düzgün qeyd etdi. Nöqsanları biz deməsək, kim deyəcək, yoldaş Bağirovun bizə ürəyi yanır. Biz ədəbiyyata olan münasibətimizi şəxsi münasibətlər üzərində qururuq.

"Kommunist" qəzetinin 1948-ci i 22 avqust tarixli sayında Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin "Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri " haqqında qərarı dərc olundu. Qərarın bir yerində oxuyuruq: "Bir çox tənqidçilər (H.Əfəndiyev, M.Rzaquluzadə, M.Rəfil, C.Cəfərov və başqaları) müasir sovet ədəbiyyatından uzaqlaşaraq onun vacib məsələlərinə laqeyd baxırlar".

1948-ci ildə 43 yaşlı Mikayıl Rəfil sentyabr ayında tələbə auditoriyasına vüqarla daxil olanda ani olaraq ömrün cavanlıq çağlarını xatırlayırdı. Öz yazdığı bir şeirindəki kimi:

*Ömrün getdi, bəzən ümid, arzu, xəyal içində,
Çox çalışdım, çox düşündüm, tez yoruldu cavanlıq.
Fəqət qəlbim qatlaşmadı köhnə məlal içində,
Qatıq, bəhməz tapmasam da pendir oldu yavanlıq.
Fəqət yolum bir halvanın boğazdakı yolumu?
Kim deyir ki, asan tapdım mən indiki yolumu?*

1948-ci il sentyabr ayının 16-cı Mikayıl Rəfil Mərkəzi Komitədə, Mir Cəfər Bağırovun yanında keçirilmiş müşavirədəki çıxışının son gümləsini yadına saldı: "Ədəbiyyatımızın yüksəlməsi üçün məndən nə tələb olunsay, mən onu etməyə hazıram." Masa arxasına keçdi. Qələm götürüb M.C.Bağırova **dördüncü məktubunu** yazdı:

ÇOX HÖRMƏTLİ BAĞIROV YOLDAŞ!

Bir neçə həftə bundan qabaq filarmoniyada Sizinlə görüşəndə özümdə cəsarət tapıb Sizə bir xahişlə müraciət etdim: Rusiya və Azərbaycan əlaqələri haqqında monumenal kitab hazırlamaq üçün məni Moskva və Leningrad şəhərlərinə uzunmüddətli ezamiyyətə göndərsiniz. Siz mənim niyyətimi bəyəndiniz və hazırlayacağım kitab barədə fikirlərimi qısaca olaraq yazılı şəkildə bildirməyi mənə təklif etdiniz.

Sizdən sox üzr istəyirəm ki, bu təklifə indiyədək əməl etməmişdim (bunun obyektiv səbəbi var - həyat yoldaşım ağır xəstə idi).

Öz yeni kitabımı mən Azərbaycan və rus xalqları arasındakı çoxxəsrlik əlaqələrə həsr edirəm. Əsəri təqribən aşağıdakı planda ərsayə çatdırmaq istəyirəm:

- 1. Azərbaycan və Rusiya yüzilliklər boyu. Rusiya və Azərbaycan arasında qədimlərdən başlayan iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr.*
- 2. "İqor polku haqqında dastan" və Nizami Gəncəvi. Rus qəhrəmanlıq eposunda Azərbaycan elementləri.*
- 3. Çingiz xan, Qızıl Orda, Tamerlan və başqa işğalçılara qarşı mübarizədə rus və Azərbaycan xalqlarının siyasi baxışlarının yekdilliyi. XV-XVI əsrlərdə iki ölkə arasında əlaqələrin güclənməsi. Moskva dövləti və Azərbaycan. Diplomatik və ticarət əlaqələri.*
- 4. XVIII əsr - bu əlaqələrin genişlənməsində həlledici mərhələ kimi. Azərbaycan İran və Türkiyəyə qarşı mübarizədə. Bu mübarizədə Rusiyanın rolu. Azərbaycan feodao dövlətləri arasında daxili ziddiyyətlər. Rusiyaya meyillilik, Fətəli xan Qubalı və onun tarixi rolu. Qarabağ xanlığı və Rusiya. İran və türk işğalçılarına qarşı azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin birgə mübarizəsi. Bu mübarizədə Rusiyanın progressiv rolu.*
- 5. XVIII əsr - yeni mədəniyyətin dan yeridir. Azərbaycanın Rusiyaya ilhəqının tarixi əhəmiyyəti. Rus inqilabi hərəkəti və demokratik fikri, onun Azərbaycana təsiri. Bakıxanov və Puşkin. Bakıxanov və çarizm. Azərbaycan maarifçiliyinin dirçəlişində Rusiyanın rolu.*

6. *Qutqaşınlı və rus mədəniyyəti.*
7. *Mirzə Şafi və rus mədəniyyəti.*
8. *Axundov və Rusiya. Axundov və Puşkin. Rus teatri və Axundov dramaturgiyası. Rus maarifçiliyi və Axundov dünyagörüşü. Axundov və inqilab. İki mədəniyyətin və Rusiyada azadlıq hərəkətinin inkişafında üç mərhələnin Azərbaycan mədəniyyətinə tətbiq edilməsində problemlər. Belinski, Qertsen və Çernuşevski və Azərbaycan inqilabi fikrinin genişlənməsində onların rolu.*
9. *Rus xalqçılığı və Azərbaycan. Zərdabi və onun qəzeti. Seyid Əzim Şirvani və rus dili. Qabaqcıl rus pedaqogikası və Azərbaycan maarifçiliyi.*
10. *Rus klassik realizmi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Nəcəfbəy Vəzirov. 1905-ci il inqilabı və Azərbaycan. Stalin və Azərbaycan. Bakıda və Rusiyada inqilabi hərəkət. Azərbaycanın demokratik ziyalıları pantürkizm, panisamizm və millətçiliyə qarşı mübarizədə. Sabir, Məmmədquluzadə və rus ədəbiyyatı. Haqverdiyev və rus teatri. Abbas Səhhət və dünya poeziyası.*
11. *On doqquzuncu- iyirminci əsr Azərbaycan ədəbiyyatında rus motivləri. Rus elmi Azərbaycan haqqında. Azərbaycan mövzusu rus ədəbiyyatında.*
12. *Böyük Oktyabr inqilabı və onun dünya əhəmiyyəti. Azərbaycan bolşevikləri Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda mübarizədə. İngilis imperializmi və Türkiyə işğalçıları. Kirov və Orcenikidze. Lenin və Stalin.*
13. *Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulması. Rus xalqının qardaşlıq köməyi. Yeni eranın başlanması. Lenin və Stalin millət və xalqların özünü təyin etmə hüquqları haqqında. Partiyanın milli siyasəti və Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafı. Burjua millətçiliyinə qarşı, xalqlar dostluğu uğrunda mübarizə. Azərbaycan - bütün Şərqdə kommunist mayaq kimi.*
14. *Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəklənməsində rus mədəniyyətinin rolu. Rus ədəbiyyatı Azərbaycan dilində, marksizm klassiklərinin əsərləri Azərbaycan dilində. Rus sovet ədəbiyyatı və Azərbaycan. Qorki və Mayakovski, rus realizmi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Rus xalqı Azərbaycan ədəbiyyatında. Azərbaycan və rus sovet ədəbiyyatı.*

15. *Rus incəsənəti və onun Azərbaycan teatrının, musiqisinin, rənkərlığının, memarlığının, arxitekturasının inkişafına təsiri. Rus sovet elmi və Azərbaycanın öyrənilməsində onun rolu. Azərbaycan elminin tərəqqisi və rus mədəniyyəti.*

16. *Sovet dövlətinin və sosializm cəmiyyətinin möhkəmləndirilməsində Azərbaycan xalqının iştirakı. Azərbaycan ən qabaqcıl mütəfəq respublikalardan biridir. Azərbaycan xalqı Böyük Vətən müharibəsində.*

17. *Rus xalqı və Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi. Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkət. "Marşal planı" və "Şərq bloku" Azərbaycan xalqına nələr hazırlayır. Panürkizmə və millətçiliyə qarşı mübarizə - Sovet ziyalılarının ümdə vəzifəsidir.*

18. *Mədəniyyətdə millətçilik və beynəlmiləçilik problemi.*

Mənim gələcək kitabımın ümumi cizgiləri bunlardan ibarətdir. Bu kapital əsəri yazmaq üçün mən 1949-cu ilin sentyabrınadək Moskva və Leningrad şəhərlərində olmalıyam. Vədinizə inam hissi ilə Sizdən xahiş edirəm ki, mənim uzunmüddətli ezamiyyətə göndərilməsinə göstəriş verəsiniz. Elə bilirəm ki, həyatımın kamillik illərində mənim Moskva və Leningrad şəhərlərində yaradıcılıq ezamiyyətim doğma xalqıma daha böyük fayda gətirəcəkdir. Buna da ümid bəsləyirəm ki, mənim başlıca elmi əsərlərim - "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", "Azərbaycan teatr tarixi", "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi", "A.S. Puşkin" kimi elmi işlərim nə vaxtsa elmi müəsisələrimizin nəzərini cəlb edəcək və öz nəşirini tapacaqdır. Hələlik isə yazmaq istəyirəm.

Sizə sədaqətlə,

Mikayıl Rəfili.

Bakı şəhəri, 16 sentyabr, 1948-ci il."

Глубокоуважаемый тов. Багиров!

Немного ранее, тому назад, в время встречи с Вами в Филармонии, я осмелился просить Вас разрешить мне посвятить некоторое время в Москву и Ленинград с целью подработки монографической работы о России и Азербайджане. Вы одобрили мое намерение и предложили, чтобы я в письме к Вам изложил свои мысли об этой книге.

Простите, казнить не могу, что я в ских пор не сделал этого, но это были очень серьезные призывы-требования, которые, по большому задержитесь, поэтому для этой работы я не успел бы было мое намерение совершенно серьезно и обстоятельно. Эта тема несомненно важна, как в политическом, так и в научном отношении.

Этой новой книге я намерен посвятить все мои связи азербайджанского и русского народов, пережитые их исторических судеб, роли русского народа в развитии культуры Азербайджана. Трудной, я намерен назвать: "Культура Азербайджана и великий русский народ". Я намерен построить ее примерно в таком плане:

1. Азербайджан и Россия в веках. Этноисторические, политические и культурные связи древней Руси с Азербайджаном.
2. "Слово о полку Игореве" и Низами Гинзави. Отражение азербайджанских элементов в русском героическом эпосе и русские мотивы в творчестве Низами.

3. Единство политических интересов русского и азербайджанского народов в борьбе против полчищ Чингиз-хана, Золотой Орды, Тамерлана, Усманские связи двух стран в XV-XVI веках. Московское государство и Азербайджан. Дипломатические и торговые связи.

4. XVIII век-революционный этап в развитии этих связей. Азербайджан в борьбе против Турции и Ирана. Роль России. Внутренние противоречия феодальных государств Азербайджана. Ориентация на Россию. Фатали-хан Кубинский и его историческая роль. Арабское завоевание и Россия. Союзная борьба азербайджанцев, грузин, армян против иранских и турецких захватчиков. Прогрессивная роль России.

5. XIX век-заря новой культуры. Историческое значение присоединения Азербайджана к России. Русское революционное движение и демократическая мысль и ее влияние на Азербайджан. Бакиханов и декабристы. Бакиханов и Пушкин. Бакиханов и царизм. Зарождение азербайджанского просветительства и значение России.

6. Куткавинский и русская культура.

7. Мирза-Шафи и русская культура.

8. Ахундов и Россия. Ахундов и Пушкин. Русский театр и драматургия Ахундова. Русское просветительство и мировоззрение Ахундова. Ахундов и революция. Проблема двух культур и трех этапов развития освободительного движения в России в ее применении к истории азербайджанской культуры. Белинский, Герцен и Чернышевский и их роль в развитии азербайджанской революционной мысли.

9. Русское народничество и Азербайджан. Азербайджанские печальники. Зардоби и его газета. Сеид Азми Ширвани и русский язык. Передовая русская педагогика и азербайджанское просвещение.

10. Русский классический реализм и азербайджанская литература. Наджаф Везиров. Революция 1905 года и Азербайджан. Сталин в Азербайджане. Революционное движение в Баку и России. Демократическая азербайджанская интеллигенция в борьбе против паторкизма, панисламизма и национализма. Сабер. Мамедкулизаде и русская литература. Ахвердиев и русский театр. Аббас Сихат и мировая поэзия.

11. Русские мотивы в азербайджанской литературе XIX-XX веков. Азербайджан в русской литературе. Русская наука об Азербайджане.

12. Великая Октябрьская революция и ее мировое значение. Азербайджанские большевики в борьбе за свободу азербайджанского народа. Английский империализм и турецкие оккупанты. Мирза и Орджоникидзе. Лекции и Статьи.

Ertəsi günü, 1948-ci il sentyabrın 17-də M.C.Bağirov M.Rəfilinin məktubu üzərində bu dərkənarı yazmışdır: **"H.Həsənov, M.İbrahimov və H.Hüseynov yoldaşlara. xahiş edirəm bir həftə ərzində təklifinizi təqdim edin. Bağirov. 17.09.1948."**

Bir həftədən sonra Azərbaycan K/B/P MK katibi Həsən Həsənov, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini Mirzə İbrahimov və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti Heydər Hüseynov M.C.Bağirova **aşağıdakı məktubu** təqdim etmişlər:

**"AZƏRBAYCAN K/B/P MK KATİBİ
M.C.BAĞIROV YOLDAŞA**

Mikayıl Rəfilı yoldaşın ərizəsini müzakirə edərək, onun "Rusiya və Azərbaycan" kitabını yazmaq üçün 1949-cu il setyabrın 1-dək Moskva və Leningrad şəhərlərində yaradıcılıq ezamiyyətinə olmasını məqsəduyğun hesab edirik.

M.Rəfilinin uzun müddəli yaradıcılıq səfəri ali məktblərdə elmi işçilərin ezamiyyətə göndərilməsi üzrə mövcud qayda əsasında həll edilə bilər".

M.C.Bağirov məktubu dərkənarla Mərkəzi Komitənin bölmə müdiri Cəfər Cəfərova həvalə edir. 1948-ci il oktyabr ayının 26-da C.Cəfərov respublika rəhbriinə yazılı şəkildə bildirir ki, Mikayıl Rəfilı Azərbaycan Dövlət Universiteti və Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun rəhbərliyinin müvafiq sərəncamları ilə Moskva və Leningrad şəhərlərinə uzun müddətli elmi-yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərilmişdir.

Əfsuslar ki, 1949-cu ilin sentyabrında Bakıya qayıdan Mikayıl Rəfilı "Rusiya və Azərbaycan" kitabını nəşr etdirə bilməmişdir. Kitabdakı bir çox məqalələr sonralar, M.Rəfilinin 1973-cü ildə nəşr olunan "Seçilmiş əsərləri"ndə toplanmışdır.

1950-ci ildə Moskvada böyük müvəffəqiyyətlə keçən Azərbaycan ədəbiyyatı ongunlüyünün iştirakçıları arasında Mikayıl Rəfilı da olmuşdur. Bütövlükdə isə, 1950-ci il Azərbaycan üçün, bütün xalqımız, ilk növbədə M.C.Bağirov və milli ziyalılarımız üçün mürəkkəb sınaq ilinə çevrildi. Xalqımızın başı üstünü yenedən qara buludlar aldı. Repressiya yenə də Kreml divarları arasında hazırlandı.

...1950-ci il iyun ayının 25-də qədim Koreya torpağında Sovet işğalçı ordusunun əsgərləri ilə türk əsgərləri üz-üzə dayandılar. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bayrağı altında dünyanın 16 ölkəsini təmsil edən könüllülər Cənubi Koreyanı tezliklə təslim etmək planını alt-üst etdilər, müharibə 3 il sürdü... Cəsarətli türk əsgərlərinin qəhrəmanlığı Stalinin qəzəb və hiddətini coşdurdu, "pantürkizm" pərdəsi altında Azərbaycan türk ziyalılarına və dövlət xadimlərinə qarşı SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi-

nin məxfi sənədləri çoxalmağa başladı. Şimali Koreya qanlı dö-yüşlərin başlanmasından üç ay sonra, 1950-ci il oktyabr ayının 6-da mərkəzi orqanlarının gizli tapşırığı əsasında Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri S.Yemelyanov "seçmə pantürkislərin" siyahısını tərtib etdi. DTK sədri bu bədnam sənədə respublika hökumətinin başçısı T.Quliyevin, MK katibi T.Yaqubovun, Daxili İşlər naziri A.Ataşiyevin də imza atmasına nail oldu. Məktub M.C.Bağirova təqdim olundu və ...həyata keçirilmədi. Keçirilsəydi, siyahıda adı olanlar, məsələn, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Həsən Seyidov, Azərbaycan SSR Kinemotoqrafiya Sənayesi naziri Bağır Seyidzadə, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti Musa Əliyev, M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının direktoru Şəmsi Bədəlbəyli, Azərbaycanın görkəmli sənət adamları - Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Osman Sarıvəlli, Zeynal Xəlil, Məmmədhüseyn Təhmasib, Hidayət Əfəndiyev və başqaları "Türkəyədə qohumları olan" azərbaycanlılar kimi vəzifələrindən kənarlaşdırılmalı və cəzalanmalı idilər.

SSRİ Yazıçılar İttifaqının türklərə nifrət, ermənilərə məhəbbət bəsləyən rəhbərləri Aleksandr Fadeyev və Nikolay Tixonov digər bir fitnəyə əl atdılar - Moskvada "Dədə Qorqud" eposunun hansı türk xalqına mənsubiyyəti üzrə müzakirələrə başladılar. Bu müzakirələrdən sonra qardaş Türkmənistanda "Dədə Qorqud" haqqında dəyərli məqalələr çap etdirmiş M.Kosayev, V.Karriyev və O.Abidov 25 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildilər. Azərbaycandan olan qorqudşünaslarının siyahısında Mikayıl Rəfilinin də adı var idi.

1947-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud"u Azərbaycan eposu kimi qiymətləndirən M.Rəfil 1951-ci ilin iyun ayının 5-də "Ədəbiyyat qazeti"ndə "Ədəbiyyatşünaslığımızın bəzi məsələləri haqqında" məqaləsində belə yazırdı: "Kitabi-Dədə Qorqud" bizə, epoxamıza, xalqlar qardaşlığına yad bir əsərdir. Bu əsəri idealizə etməklə biz burjua millətçiliyinin mənfur əsərlərindən yaxamızı qurtara bilməmişik. Hamımızın borcumuz "Kitabi-Dədə Qorqud"un ideya yabançılığını dərinlən anlayaraq, onun Azərbaycan xalqının böyük və zəngin, klassik ədəbiyyatının patriotik və

humanist ənənələrinə yad olduğunu başa düşməkdir. Bu xüsusdə mənim də ciddi səhvlərim olmuşdur. Mən də bu feodal epოსunu idializə etməklə səhv buraxmışam".

Mikayı Rəfilı öz səhvlərini etiraf etsə də, bədxahlarının hücumlarına məruz qaldı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılan bir sənəd bunu açıq-aşkar sübut edir. 1952-ci il oktyabr ayının 13-də S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Darülfünunun rektoru, doktor-professor C.X.Hacıyevin Azərbaycan K/B/P MK-nın elm və ali məktəb şöbəsinin müdiri H.Həsənov yoldaşa ünvanladığı məktubda deyilir: "Sizə məlum olduğu kimi, mən 1951-ci il sentyabr ayının 27-də Ali Attestasiya Komissiyasına rəsmi məktubla müraciət edərək xahiş etmişəm ki, M.Rəfilinin "Ən qədim dövrlərdən müasir mərhələyədək Azərbaycan ədəbiyyatı öçerkləri" mövzusunda dissertasiyası tanış olmaq üçün Bakıya göndərilsin. Mənim sorğuma əsasən, 1952-ci il mart ayının 29-da Ali Attestasiya Komissiyasının elmi katibi professor Qoroşkovun imzası ilə dissertasiya rəy üçün mənə göndərilmişdir.

Dissertasiyanın məzmunu ilə hərtərəfli tanış olaraq, onun keyfiyyəti barədə hazırladığım rəyin bir nüsxəsini məktuba əlavə edirəm. Xahiş edirəm ki, rəy ilə tanış olasınız və bunun SSRİ Ali Təhsil Nazirliyinin Ali Attestasiya Komissiyasına göndərilməsinə icazə verəsiniz".

Həsən Həsənov Cəfər Xəndanın məktubu və yazdığı rəyi barədə M.C.Bağırov yoldaşa məlumat vermişdir. M.C.Bağırov rəyi oxuduqdan sonra qəti sözünü demişdir: "Rəfilinin 8 il bundan qabaq müdafiyyə etdiyi dissertasiyanı ləğv etmək Azərbaycan elminə şərəf gətirməz".

1952-ci ildə Mərkəzi Komitənin bir neçə məsul işçisinə bəlli olan "məşhur rəyin" bəzi məqamları ilə tanış olun:

"PROFESSOR M.RƏFİLİNİN "ƏN QƏDİM DÖVRLƏRDƏN MÜASİR MƏRHƏLƏYƏDƏK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN OÇERKLƏRİ" DISSERTASIYASINA RƏY

Adı çəkilən doktorluq işi ilə tanış olduqda mən, dissertasiyanın əhatə etdiyi bütün mərhələlər üzrə səriştəli mütəxəssis olmasam da, bir sıra çox ciddi metodoloji, elmi və siyasi səciyyəli səhlət aşkar etdim. Dissertasiyanın başlıca qüsuru bundan ibarətdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiqinə qeyri-markсист mövqedən yanaşılır. M.Rəfili panislamist və pantürkistlərə baş əyərək, elmi işində onların idealist fikirlərinə üstünlük verir, müridizmi müdafiyyə edir və beləliklə də, sovet aliminə xas olmayan hallara yol verir.

Dediklərimin təsdiqi olaraq, aşkara çıxardığım nöqsanları aşağıdakı üç maddədə birləşdirirəm:

1. Dissertasiyada istifadə olunmuş materialların əksəriyyəti inqilabdan qabaq və sonra çap olunmuş kitablardan, xüsusən xaricdə, o cümlədən Türkiyədə buraxılmış müəllif nəşrlərdən köçürülməlidir. Bundan əlavə, müəllif bütün dissertasiya boyu əsaslı təhlil aparmaq və nəticələrə gəlmək əvəzinə, hazırda Türkiyənin xarici işlər naziri vəzifəsini tutan, sovet hakimiyyətinin qatı düşməni Körpülüzadənin yazdıqlarını əhkam kimi qəbul edir. Rəfili Türkiyə nazirinin zərərli və qeyri-elmi iddialarını təbliğ etməklə kifayətlənmir, bu qatı pantürkistin fikir və ideyalarını öz adına çıxır.

Dissertasiya müəllifi Mahmud Kaşqarının "Divanü-lügət-ütürk" lüğətini Azərbaycan dilinin əsil ensiklopediyası adlandırır(səh.145). Bununla da o, pantürkist "alimlərin" belə bir mülahizəsinə şərik olur ki, güya Azərbaycan xalqı səlcuq-oğuz türk xalqlarına mənsubdur, Azərbaycan dili isə türk dilinin bir qoludur. Rəfili yazır: "On birinci əsrin məşhur filosofu Mahmud Kaşqari Azərbaycan dilinin ensiklopediyası sayılan "Divanü-lügət-ütürk" adlı sanballı əsərində zamanəsinin bədii mədəniyyə-

tinin vəziyyətini səciyyələndirən olduqca maraqlı və zəngin materiallar verir. Böyük alimin misilsiz əsərində türk dialektologiyası bilavasitə şifahi xalq dilinin əsasında elmi həllini tapmışdır. Bu əsər Azərbaycan dilinin xəzinəsi olmaqla, həm də orijinal müntəxabatdır. Mahmud Kaşqari yeni Azərbaycan sözlərini izah edərkən, zamanəsinin xalq içərisindən çıxmış ayrı-ayrı şairlərinin şeirlərindən nümunələr gətirir. Bu da maraqlıdır ki, azərbaycanca olan şeirləri Mahmud Kaşqari məhz "Oğuzlar" fəslində misal gətirir. Burada "oğuz" sözünün izahı verilir. M. Kaşqari oğuzları iyirmi iki nəslə bölür ki, bunların adları bizim zamanəmizədək qalmaqdadır (məsələn: "afşar", "bayat" və b.)"

2. M. Rəfili dissertasiyanın 172-ci səhifəsində yazır: "Mahmud Kaşqarının adı çəkilən lüğətinin öyrənilməsi bizə həmçinin xalq yaradıcılığının incisi olan ən qədim xalq eposumuz "Kitabi-Dədə Qorqud"un necə yaranmasını təsəvvür etməkdə kömək edə bilər". Daha sonra müəllif Azərbaycan xalqına yad olan "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında qürurla söhbət açır: "Mənim təşəbbüslə "Kitabi-Dədə Qorqud" ilk dəfə nəşr olunmaq üçün Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının planına salınmışdır. Lakin müharibənin başlanması bu sənət abidəsinin oxuculara çatdırılmasına imkan vermədi".

Dissertasiya içində M. Rəfili Azərbaycana daxil olmayan bir çox şairləri azərbaycanlı kimi qələmə verir (Zərir, Əhməd və b.). Bu bir daha sübut edir ki, müəllif Körpülüzadənin və İsmayıl Hikmətin dəmtutanıdır və pantürkistləri də azərbaycanlıların siyahısına salmaqdan çəkinmir.

3. Dissertasiyanın başlıca mənfə cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, müəllif, demək olar ki, hər yerdə mürtəcə cərəyanları, mürtəcə təmayülləri, mürtəcə əsərləri və ayrı-ayrı şəxsiyyətləri idealizə edir. Məsələn, vaxtilə Karl Marks tərəfindən istilaçı kimi səciyyələndirilmiş Şah İsmayıl Xətəini M. Rəfili mütərəqqi xadim kimi ideallaşdırır. Hətta dissertasiyanın 451-452-ci səhifələrində Şah İsmayılı "əsrinin ideya rəhbəri" adlandırır: "Bizim qarşımızda ideya motivləri ilə rəngarəng, daxili məzmunu ilə dolğun və

parlaq, yaradıcılığının bdi gücü ilə yüksək olan dahi Azərbaycan şairi durur".

M.Rəfili öz dissertasiyasında Cavad xanı da ideallaşdıraraq, ona "əyilməz xan" deyir. Hələ 1940-cı ildə "Literaturnı Azərbaycan" jurnalının 7-ci sayında dərc etdirdiyi məqaləsindəki yanlış iddiaları dissertasiyasında da eynən təkrar edir: "Beş il ərzində (1805-1810) Azərbaycan çar generalları tərəfindən istilaya məruz qaldı. On minlərlə insanın həyatı bahasına zorla və xəyanətlə, odla və qılınc gücünə knyaz Sisianov Azərbaycan xanlıqlarına sahib oldu. Sisianov müstəqil xanlara sifariş göndərərək onları hədələyirdi: "Mənim gəlişimə az qalıb, təkcə mülkünüzü yox, özünüzü də yandıracağam arvad və uşaqlarınızın ciyərini çıxaracağam!"

Müəllif "çar ordusunun tor atəşləri altında qədim Gəncə qalasının ələ keçirilməsindən və Cavad xanın həlak olmasından" bəhs edərək belə yazır: "Bu ağır, qanlı-qadalı və dəhşətli illərdə çarizm qəhrəman Azərbaycan xalqını tabeliyinə keçirdi".

Bu sətirləri oxuyarkən öz-özünə düşünürsən ki, hansı məqsədlə bu adam (Mikayıl Rəfili nəzərdə tutulur - T.Q.) mətbuat səhifələrində, elmi işində Azərbaycanın Rusiya ilə könüllü birləşməsinə təhrif edir. Axı niyə o rus xalqını Azərbaycan xalqının qatı düşməni hesab edir? Bu sualın cavabında bildirmək istəyirəm ki, M.Rəfili 1919-cu ildən bu günə kimi öz məqalələrində, çıxışlarında, habelə şeirlərində həmişə ədəbiyyatımızda antileninçiliyi təbliğ etmiş, pantürkizmin və amerikanizmin daşıyıcısı olmuşdur.

1928-1934-cü illərdə M.Rəfili bir sıra məqalələrində daima "türk konservatizmi" deyilən ideyanın təbliğatçısı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu ideyanı təbliğ edənlər Qərbin sosial-demokratlarının estetik baxışlarına əsaslanaraq, ədəbiyyatda sinfi mübarizəni və proleart diktaturasını inkar edir, marksizm-leninizmə və proletar inqilabına qarşı çıxırdılar. Həmin vaxtlar M.Rəfili ədəbiyyatda Lenin prinsiplərinə qarşı açıq-aşkar çıxış edir və təsdiq edir ki, azad cəmiyyət azad ədəbiyyata malik olmalıdır(bax: "Maarif işçisi" jurnalı, 1927, H 1, səh.78).

Ədəbiyyatda ardıcılıqla burjua formalizmini, estetizmi və

amoralizmi təbliğ edən M.Rəfili sosializm realizminin prinsiplərinə qarşı mövqe tutur. Onun şeirlərinin arasında eləsinə tapmaq çətindir ki, orada amerikanizmdən əlamət olmasın. 1942-ilin aprel ayında, böyük Vətən müharibəsinin ən qızgın çağında yazdığı şeirindən bir parçaya diqqət yetirək:

**Ah, Amerika! Vaşinqtonun vətəni!
Şahmarla sarınmış
Avropanın bədəni!
Bir hədəf olmuş bəşərin bəxti.
Gurla, okeanosdan
Birləşsin Çin, Hindistan,
Son versin sarı xəstəliklərə.
Bitsin bir kərə,
Qanlı Hitlerin qanlı sərgüzəşti!**

Göründüyü kimi, M.Rəfili "bütün yaradıcı mədəniyyətin amerikanlaşdırılması" uğrunda dönmədən mübarizə aparmışdır.

M.Rəfilinin amerikanizmi ilə millətçiliyi arasında bir uzlaşma mövcuddur. O, hələ 1941-ci ildə antileninçi baxışlarını təkrar edərək, Şeyx Şamili ideallaşdırır, "Literaturnıy Azerbaydjan" jurnalında (1941,H2, səh60-61) yazırdı ki, "Rusiya ucqarlarının azad olunmasında Şamil hərəkəti böyük azadlıq mücadiləsi idi."

Mikayıl Rəfili heç bir zaman səhvlərini dərk edərək işində həqiqi sovet ədibinə və aliminə layiq addım atmamışdır.

Bütün yuxarıda göstərilənlər M.Rəfiliyə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi verilməsini şübhə altına alır.

***S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət
Darülfünunun rektoru, doktor
professor C.X.Hacıyev "***

MÜƏLLİFDƏN: M.Rəfilinin "Ən qədim dövrlərdən müasir mərhələyədək Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öçerkləri" əsəri indiyədək kitab halında nəşr olunmamışdı. Bu gün də aktual səslənən bu əvəzsiz tədqiqat işi yəqin ki, gələcəkdə oxuculara çatdırılacaqdır.

Mikayıl Rəfilinin "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının 1952-ci il avqust (№8) sayında dərc olunmuş "İ.V.Stalinin dilçiliyə dair dahiyənə əsərləri və sovet ədəbiyyatşünaslığının məsələləri" məqaləsi də həmkarlarını cin atına mindirdi. Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu ədəbiyyat tarixi şöbəsinin müdiri M.Rəfil Elmi Şuranın iclasının müzakirə obyektinə çevrildi. Əlli doqquz il bundan əvvəl deyilənləri oxuculara çatdırıram:

M.A. QULUZADƏ (İNSTITUTUN DİREKTORU) Professor Mikayıl Rəfil "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında çıxmış məqaləsində Azərbaycan klassikləri və ayrı-ayrı ədəbi hadisələr haqqında yanlış, zərərli iddialar irəli sürmüş, burjua-millətçi səhvlərə yol vermişdir. M. Rəfil öz məqaləsində ictimai-bədii fikrimizin inkişafında böyük rol oynamış M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə və Sabir kimi klassiklərə zərərli cəbhədən qiymət verir.

Əlbəttə, inqilabçı-demokrat olan Sabirin də, Cəlil Məmməd-quluzadənin də müəyyən və məhdud cəhətləri vardır. Bununla belə, Sabir də, Məmmədquluzadə də Azərbaycanda, Bakıda alovlanmış inqilabi hərəkətdən ilham alaraq burjua- mülkədar münasibətlərinə, Şərq irticasına, imperializmin işğalçılıq siyasətinə, din və mövhumata, burjua əxlaqına, burjua millətçiliyinə, qadın əsarətinə qarşı çevrilmiş əsərlər yazmaqla, zəhmətkeşlərin siyasi şüurunun oyanması və qüvvətlənməsi işinə böyük xidmət edirdilər. Həmin yazıçıların geniş xalq kütlələrinin məhəbbətini qazanmasının səbəbi budur.

H.ORUCƏLİ (İNSTITUTUN ELMİ İŞÇİSİ) Mikayıl Rəfil bu məqaləsində marksizmi təftiş edənlər üçün xarakterik olan bir metodla üstqurum və bazis, ədəbiyyatın spesifikasi və sairə mə-

səhlələr haqqında yanlış hökmlər verir. M. Rəfilinin məsuliyyətsizliyi o dərəcəyə çatır ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının adına heç bir zaman, heç bir yerdə deyilməyən səhv fikirlər yazıb, onları bu "səhvlər" üstündə odlu-odlu tənqid edir.

KAMAL TAHİRZADƏ (BAŞ ELMİ İŞÇİ) Mikayıl Rəfilə heç bir əsas olmadan C.Məmmədquluzadə və Sabirin inqilabçı-demokrat olduqlarını inkar edir. Bu ondan irəli gəlir ki, Rəfilə burjua-demokratik inqilabı və sosialist inqilabı haqqında V.İ.Leninin dahiyənə nəzəriyyəsini, rus inqilabı demokratiyasının nə kimi şəraitdə yetişdiyini və onun xüsusiyyətlərini bilmir.

M.Rəfilinin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1905-ci il inqilabı hadisələrindən ilham almadığını iddia edən fikirləri də kökündən yanlışdır. Qabaqcıl ideyalar carçısı olan "Molla Nəsrəddin"-in proletariyatın mübarizəsindən ilham aldığını inkar etmək - 1905-ci il inqilabının böyük oyadıcı təsirini inkar etmək deməkdir.

ƏZİZ ŞƏRİF (FİLOLOGİYA ELMLƏRİ NAMİZƏDİ)

Professor Rəfilinin məqaləsi göstərir ki, o, Stalin yoldaşın dilçiliyə dair dahiyənə əsərini ya yaxşı oxumamış, ya da əzbərçi və ibarəçi kimi oxuyub mənasını başa düşməmişdir. Belə olmasaydı o, öz məqaləsində və ümumiyyətlə son illərdəki elmi işində bu qədər səhv buraxmazdı. Elmi mübahisənin, həqiqi tənqidin nə demək olduğunu bilər, yersiz məsələlərlə məşğul olmazdı.

PROFESSOR CƏFƏR XƏNDAN

Mikayıl Rəfilinin ədəbiyyat və elm sahəsində səhvlər buraxması birinci dəfə deyildir. O, 1919-cu ildən indiyədək ciddi məfkurəli əyintilərə yol verə-verə gəlmişdir. Onun Vətən müharibəsi zamanı və müharibədən sonra kosmopolitizm məfkurəsi ifadə edən şeirlər yazması bizim yadımızdadır. M.Rəfilə bu şeirlər üstündə çox tənqid edilmişdir. Bu elmi şurada onun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki səhvləri elmi surətdə, marksizm-leninizm nöqtəyi-nəzərindən tənqid olundu. Lakin M. Rəfilə bu dəfə də özünü çox nalayiq bir şəkildə apararaq, səhvlərini boynuna almır, əksinə, o, 10-15 il bundan əvvəlki faktları əldə əsas tutaraq, bir çox Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarını burjua millətçiliyində

ittiham edir, sovet ədəbiyyaşünaslığının nailiyyətlərini heçə endirməyə çalışır.

MƏMMƏDCƏFƏR CƏFƏROV (FİLOLOGİYA ELMLƏRİ NAMİZƏDİ)

Mikayıl Rəfili tənqidçilik fəaliyyətinin ilk illərində kommunizm hərəkatının və proletar diktaturasının qəddar düşmənləri olan qərb konstruktivist sosialistlərinin sənət və ədəbiyyat sahəsindəki zəhərli fikirlərini Azərbaycanda inadla təbliğ etmiş, "vahid konstruktivist türk ədəbiyyat" uğrunda şüarlarını meydana atmış, qərb konstruktivistlərinin idealist prinsipini ədəbi irsə lənincəsinə münasibət prinsiplərinə qarşı qoyaraq ədəbi irsi kökündən inkar etmişdir.

Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsindən sonra yaratdığı realist ədəbiyyatı M. Rəfili mənasız və məzmunсуz bir ədəbiyyat adlandırır demişdir: "Azəri ədəbiyyatının son 75 illik inkişaf dövrü böyük və dərin bir fikrə, böyük ictimai bir qiymətə malik deyildir. İctimai ideyalar əski ədəbiyyatımızda müəyyən bir yer tutmamışdır".

Vaxtilə M.Rəfili faşist burjua sənəşünası, sənətdə formaizmin, estetizmin və alman impressionizminin məddahı olan konstruktivist Hauzenştenin zəhərli fikirlərini təbliğ etmiş, faşist sənəşünasının marksizmə zidd fikirlərlə dolu olan "İncəsənət və cəmiyyət" adlı əsərini "klassik elmi əsər" kimi qələmə vermişdir. Rəfili bu ideaist estetik prinsiplər əsasında "bugünkü dünya ixtiyarlaşmış kaftar bir qarıdır, dünya gözəl, insanlar çirkin" kimi zəhərli fikirlər yayan onlarca şeirlər yazmışdır. İş ondadır ki, Mikayıl Rəfili bu çürük fikirlərini ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində də sistematik surətdə davam etdirmiş, qərb burjua mədəniyyəti qarşısında səcdə edərək: "Axundov Azərbaycan gənclərini qərbə, Avropa kulturasına, mədəniyyət və azadlıq dünyasına çağırmışdır", "Füzuli Avropa dünyasına yaxın olmuşdur" kimi fikirlər irəli sürmüşdür. O, müridizmi təbliğ edərək Şamil hərəkatını "Rusiya zülmündən xilas olmaq üçün azadlıq hərəkatı adlandırmışdır."

SƏMƏD VURĞUN (AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASININ HƏQİQİ ÜZVÜ)

Bizim marksizm-leninizm nəzəriyyəsi ilə silahlanmış bacarıqlı elmi kadrlarımız vardır. Bu gün məqaləsini müzakirə etdiyimiz M.Rəfili isə bütün görüşləri, tədqiq üsulları etibarilə yeni yetişən qüvvələrin qarşısında bir kölgə kimi görünür.

M.Rəfili "Molla Nəsrəddin" yazıçılarının 1905-ci il inqilabi hadisələrindən guya təsirlənmədiklərini iddia edir. Bunun qeyri-elmi bir fikir olduğunu burada çoxlu faktlarla sübut etdilər. Mən bir faktı xatırlamaq istəyirəm. Sabirin çar duması haqqında yazmış olduğu "Sən deyən oldu, mən deyən?" satirasında o zaman bolşeviklərin bu müqaviləyə dair fikirlərinin qüvvətli təsiri duyulmaqdadır. M.Rəfili yalnız klassiklərə deyil, əvvəllər olduğu kimi indi də müasir yazıçılarımıza, gənc ədəbi -elmi qüvvələrimizə də ləkə vurmağa çalışır. O, 30 illik yaradıcılığı ərzində həmişə xalqımızın ən gözəl ədəbi və elmi irsinə bu və ya digər şəkildə böhtan atmışdır.

Səməd Vurğundan sonra çıxışlar kəsilmişdir. Axırda söz Mikayıl Rəfiliyə verilmişdir. Onun dedikləri mətbuat səhifələrində belə qiymətləndirilmişdir: "M.Rəfili, uzun illərdən bəri buraxmış olduğu kobud səhvləri bolşevikcəsinə etiraf etmək və bu səhvləri düzəldəcəyinə söz vermək əvəzinə lovğalıqla danışaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı və ayrı-ayrı klassiklər haqqında anti-marksist fikirlərini yenə müdafiə etmiş, habelə bir çox ədəbi faktları təhrif etmiş, ədəbiyyatşünaslara iftiralər atmışdır və keçmiş səhvlərini daha da dərinləşirmişdir. Onun çıxışı yığıncaqdakıların qəzəbinə səbəb olmuşdur."

Elmi şuranın qərarı da daha çox məhkəmə iclasının hökmünə bənzəyir: **"Ədəbiyyatşünaslıq sahəsində sisteməlik olaraq elmi-metodoloji səhvlər buraxdığını və sovet alminə yaraşmayan hərəkətlər etdiyini nəzərə alaraq M.Rəfili Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutundan xaric edilsin".**

Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutunun elmi şurasının qərarı "Kirpi" jurnalının növbəti sayında da "işıqlandırıldı". Mikayıl Rəfilinin karikaturasının altında "Xoruzunu qoltuğuna verdilər" yazıldı...

1952 - ci ildə Mikayıl Rəfili respublika üzrə keçirilən tədbirlərin gündəliklərinə salınmadı. Salınsa da "xala xətrin" meyarı ilə oldu. Bu cəhətdən Azərbaycan Respublikamı Prezident İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində tanış olduğumuz bir sənəd maraq doğurur. Bu sənədi Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti və Azərbaycan Sülhü Müdafiə Respublika Komitəsinin sədri professor M.Topçubaşov və Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının sədri M.İbrahimov böyük fransız ədibi V Hüqonun anadan olmasının 150 illiyi ilə əlaqədar 1952-ci il fevral ayının 18-də Azərbaycan K/B/P MK katibi T.Yaqubova ünvanlamışlar. Elmlər Akademiyasında, S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində, V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda keçirilən tədbirlərdə məruzəçilər arasında M.Rəfilinin adı yoxdur. Onun dərs dediyi API-də Viktor Hüqo barədə məruzəçi İsmayıl Şıxlıdır. Mikayıl Rəfili isə... Bakıdan yüz kilometr uzaqlıqda olan Artyom adasına (indiki Pirallahı) göndərilmişdir.

Çıxılmaz vəziyyətdə qalan M.Rəfili qələm götürüb Mir Cəfər Bağırova **beşinci məktubunu** yazdı:

"AZƏRBAYCAN KOMMUNİST PARTİYASI MƏRKƏZİ KOMİTƏSİNƏ M.C.BAĞIROV YOLDAŞA"

Klassik irsə düzcün və obyektiv elmi münasibər göstərilməsi marksist-leninci ədəbiyyatşünaslığın ən mühüm tələbiidr. Partiya mətbuatında deyilir: "Stalin yoldaşın göstərdiyi kimi, tarixi nə saxtalaşdırmaq, nə də risləşdirmək olmaz. Tarixi həqiqəti pozmaq bu və digər müəssisə və xadimin tarixdə oynadığı mürtəcə rolu gizlətmək və ya pərdələmək cəhdləri bilavasitə leninizmdən uzaqlaşmaq deməkdir." Öz həyat yolunda mürtəcə ideologiyalara tərəf əyintilərə yol vermiş mütərəqqi xadimlərdən danışılarkən, tarixi gerçəklikdən kənara çıxmaq yolverilməz sayılmalıdır.

Tərəqqipərvər xadimlərin fəaliyyətini birtərəfli araşdırmaq, onların dünyagörüşündə ancaq mütərəqqi amilləri nəzərə çatdıraraq

mənfi cəhətlər görməmək leninizm mahiyyətinə ziddir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında belə hallar mövcuddur. Ayrı-ayrı keçmiş yazıçılarımızın yaradıcılığında inqilabçılıq şişirdilərək, onların ideya-siyasi fəaliyyətində zəif cəhətlərə göz yumulur ki, bu da tarixi həqiqətin təhrif olunması deməkdir. Rus ədəbiyyatşünaslığında bu cür hallara qarşı bərk mübarizə aparılır, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə keçmiş xadimlərimizin, cüzi də olsa zəif cəhətlərini tənqid etmək kəskin narazılığa və əsəbilik əhval-ruhiyyəsinə səbəb olur.

Bunu da nəzərə alın ki, son vaxtlar mənim adıma mətbuat səhifələrindən silinməsinə cəhdlər çoxalmaqdadır. Azərbaycan EA prezidenti Əliyev yoldaş mənim M.F.Axundov haqqında yazmış olduğum və çapa imzalanmış iri həcmdə əsərimi EA "Xəbərlər"inin 9-cu nömrəsindən çıxarmışdır. Uşaqgəncnəşr mənim imza atıb tərcümə etdiyim əsərdə "mürtəcinin adını" yazmağı "unutmuşdur". Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda - çalışdığım ali məktəbdə elmi əsərlərim barədə məlumat verməkdən imtina edirlər. "Kommunist" qəzeti Mirzə Şəfinin yubileyinə həsr olunmuş məqalədən adıma çıxarmışdır.

Mərkəzi Komitəyə müraciət etməklə xahiş edirəm ki, elmdə tənqidin və fikrin mübarizəsinin genişlənməsi uğrunda mübarizədə mənə kömək edəsiniz. Həmçinin EA "Xəbərləri"ndə "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əsaslı dəyişikliklər uğrunda" adlı məqaləmin dərc olunmasına şərait yaradasınız.

Mən indiyədək Akademiyada öz işimə bərpa olunmamışam və aydındır ki, Mərkəzi Komitənin köməyi olmadan heç bir şey edə bilmərəm.

Professor M.Rəfili
19 noyabr, 1952-ci il

В ЦК КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

тов. М. Д. БАГИРОВУ

Правдивое, объективно научное отношение к классическому наследию-важнейшее требование марксистско-ленинского литературоведения. Партийная печать указывала: "Историю, учит товарищ Сталин, нельзя ни улучшать, ни ухудшать. Всякие попытки нарушить историческую правду, скрывать или замазывать реакционную роль в истории тех или иных учреждений и деятелей есть прямой отход от ленинизма."

Равным образом недопустимо отступление от исторической правды и в тех случаях, когда дело идет о прогрессивных деятелях, допускаящих, однако, на своем жизненном пути те или иные отклонения от передовых и ей в сторону реакционной идеологии. Ленинизм осуждает одностороннюю, однобокую оценку этих прогрессивных деятелей, когда отмечается лишь положительное в их борьбе и мировоззрении, упускаются и затушевываются отрицательные стороны-историческая ограниченность их взглядов, умалчивается об их заблуждениях и о фактах прямого их сползания на позиции реакционной идеологии и политики."

Между тем, в азербайджанском литературоведении нашло широкое распространение чрезмерное преувеличение революционного значения отдельных писателей прошлого или полное замалчивание и сглаживание слабых сторон их идейно-политических взглядов, что неизбежно ведет к искажению исторической правды. В русском литературоведении с подобными явлениями ведется беспощадная борьба, между тем как в азербайджанском литературоведении малейшая попытка критики слабых сторон деятелей прошлого вызывает ожесточенность и нервное состояние.

Учитывая это и то, что мое имя последнее время старательно выводится из печати/президент Академии Наук тов. Алиев снял мою большую, уже подписанную к печати работу об Ахундове из №9 Известий АН. Деткиндаев дал выпустить мой перевод, "забыл" фамилию переводчика. В АПИ, где я работаю упорно отказываются печатать извещение о моих научных докладах, редакция газеты "Коммунист" вычеркнула мое имя из заметки о юбилее Мирза-Шади. Я обращаюсь в ЦК с просьбой не отказать в поддержке моей попытки раздвигать критику и борьбу мнений в науке, разрешить мне выступить на страницах Известий АН с прилагаемой статьей "За коренную идейную переоборудку азербайджанского литературоведения". Я до сих пор не восстановлен на работе в Академии, совершенно ясно, без помощи ЦК не смогу ничего сделать.

Профессор

19 ноября 1952. Баку

**PROFESSOR MİKAYIL RƏFİLİ TƏLƏBƏLƏRİ
ARASINDA**

Soldan sağa: 1-ci cərgədə Rəfiqə Hüseynova, Raziyə Əliyeva, Vera Qavrilova; 2-ci cərgədə Şirməmməd Hüseynov, Aişə Cəmilova, professor Mikayıl Rəfilı, Kərim Rəfizadə, Şəfiqə Mirbağirova; 3-cü cərgədə Emin Mahmudov, Cavad Cavadlı, Böyükağa Aydınmirov, Əmrah Balaoğlu, Saleh Təhirov, Həmid Rəsizadə.
Foto-şəkil 1946-cı ilin oktyabr ayında çəkilmişdir.

Arxiv materialları göstərir ki, M.C.Bağırov "1919-cu ildən ciddi məfkurəvi əyintilərə yol verə-verə gəlmiş" Mikayıl Rəfiliyə növbəti dəfə kömək əlini uzatmışdır. O, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu elmi şurasının materialları ilə tanış olmuş, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının səkkizinci sayında M.Rəfilinin məqaləsini diqqətlə oxumuşdur. Bu da maraqlıdır ki, M.C.Bağırov "burjua-millətçi" alimin məqaləsində xoşuna gələn hissələrin altından göy karandaşla xətt çəkmişdir. Nizami adına İnstitutun elmi şurasının iclasında alim və ədiblərin misal gətirmədiklərini M.C.Bağırov nəzərə çatdırmışdır.

İnstitutun ədəbiyyat tarixi şöbəsinin sabiq müdiri professor M.Rəfili tənqid hədəfinə çevrilmiş məqaləsində yazırdı:

"M.F.Axundovla yanaşı olaraq, XIX əsrdə Azərbaycanda Qumrilər, Racilər də yaşamış, bir çox mərsiyələr yazmış, vaxtilə öz cəmiyyətlərinə müəyyən təsir də etmişlər. Halbuki bu gün mərsiyə ədəbiyyatı ancaq ədəbiyyat tarixi olaraq qalır". (səh.126).

M.Rəfilinin "İ.V.Stalinin dilçiliyə dair dahiyənə əsərləri və sovet ədəbiyyatşünaslığının məsələləri" məqaləsində M.C.Bağırovun bəyəndiyi aşağıdakı parçalara da diqqət yetirin:

"Hər bir böyük sənətkar, hər böyük sənət xalq ilə, ictimai inkişafın qabaqcıl meyilləri ilə, həyatı ilə, həqiqəti ilə bağlıdır. Bu sənəti yaradanlar müəyyən icimai siniflərə mənsub adamlar olsa da, bəzən öz sinifləri ilə əlaqələrini üzərək yeni siyasi, fikri cəbhədən həyata yanaşaraq, vaxtilə mənsub olduqları sinfin yıxılması uğrunda çarpışmağa başlayırlar".(səh.126)

"Sənət həyatı, dünyanı idrakın xüsusi bir formasıdır. Sənət həyatı bir fotoqraf kimi mexaniki bir surətdə əks etməz, bəlkə həyatın müəyyən cəhətlərinin, tipik, mühüm, xarakter, maraqlı, lazımlı cəhətlərini əks edir. Sənət üçün həyat əsas mənbə olsa da, sənətkar öz əsərində həyatda gördüyü hər bir şeyi deyil, Çernişevskinin söylədiyi kimi "bizim üçün həyatda maraqlı olan" şeyləri əks edir."(səh.126)

"Əziz Şərifə görə "Molla Nəsrəddin" şərtsiz "inqilabi demokratiya" orqanı olmuşdur. (Sabir. Satırı i lirika. 1950, səh.7) Əziz

Şərif hətta bu ziddiyyətli jurnalın "proletariatın mübarizəsindən ilham aldığı" belə iddia edir, Əziz Şərif bununla da kifayətlənməyərək, Cəlil Məmmədquluzadəni İ.V.Stalinin yaxın silahdaşları sırasına daxil edir. İ.V.Stalinin rəhbərlik etdiyi "Kavkazskiy raboçiy listok" adlı bolşevik qəzetində iştirak etdiyini iddia edir. Halbuki həmin qəzetdə doğrudan da dərc edilmiş və Cəlil Məmmədquluzadəyə istinad edilən məqalənin müəllifi ancaq sosial-demokrat partiyasının bir üzvü ola bilərdi. Məqalə isə sadəcə "Məmmədquluzadə" deyə imzalanmışdır. "Cəlil" adı yoxdur. Bu məqalə müəllifi qətiyyənlə Cəlil Məmmədquluzadə deyil.

Əgər Cəlil Məmmədquluzadə Stalin yoldaşla bir qəzetdə doğrudan da işləmişsə, ölümündən bir iz əvvəl yazmış olduğu xatirələrində nə üçün bioqrafiyasının bu mühüm faktını gizlətməmişdir? Belə bir şeyi unutmaq olarmı? Bizcə, Məmmədquluzadə bu mühüm hadisəni yalnız bir səbəbə görə qeyd etməmişdir: O. yalan danışa bilməzdi! Demək bizim bəzi yoldaşlarımız hadisələrə keçmiş ədəbiyyatı idealizə etmək cəbhəsindən yanaşırlar. Bu isə zərərli bir tendensiya. Bu tendensiya heç bir tənqidi müqavimətə rast gəlmədiyi üçün ədəbiyyatşünaslıqda kök salıbqalır."(səh131.)

"MəmmədCəfər Cəfərov mollanəsrəddinçilərin hamısına "böyük inqiləfçi demokrat" deyir, Əziz Şərifin fikirlərinə şərik çıxır.

Cəfər Xəndan Hacıyev də Əziz Şərifin xırda burjua demokrat yazıçıları "bolşevikləşdirməyə" çalışdığına öləri etiraz etsə də, bolşevik partiya tarixini təhrif edən bu uydurma nəzəriyyələrlə qəti mübarizədən çəkinir, hətta bəzən bu yanlış fikirlərə səs verərək "Cəlil Məmmədquluzadə "Bolşevik qəzeti", "Kavkazskiy raboçiy listok"da iştirak etmiş"- deyə iddia edir.

Keçmişin idealizməsinə yanaşılmasına Kamal Tahirzadə kimi gənc ədəbiyyatşünaslar da qapılmışdır. O da yoxlamadan, tədqiq etmədən, yüngülcəsinə Əziz Şərifin bu fikrini qəbul edərək, Məmmədquluzadənin bolşevik qəzetində iştirak etməsindən bir həqiqət kimi bəhs edir.(səh.131)"

Arxiv sənədlərindən belə bir nəticəyə cəlmək olur ki, 1950-1952-ci illərdə Azərbaycanın alim və yazıçıları arasında qarşıdurmalara görə heç kəs cəzalandırılmamışdır. Zərbə Azərbaycanın K/B/P MK-nın təbliğat üzrə katibi Həsən Həsənova dəymişdir. Mərkəzi Komitənin 1951-ci il 14 dekabr tarixli qərarı ilə o, vəzifəsindən azad edilmişdir.

Azərbaycan K/B/P MK -nın təbliğat katibi Həsən Həsənov "Avtobiografik memuarlar"ında (bax: "Ləyaqətli şəxsiyyət" kitabı. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2004) səh.198-199bu barədə belə yazır: "Axşam Bağirov məni öz yanına çağırırdı və dedi: "Maarif nazirliyində nazır müavini işləyərsənmi?" Mən isə imtina etdim və dedim, mən aparatda qalmaq istəyirəm. Bağirov soruşdu, bəs harada? Mən dedim, elm şöbəsinin müavini yerində. Məmnuniyyətlə orada işləyərəm. Onda o da dedi, aydındır, get işlə!

Bağirov məndən sonra Teymur Yaqubovu da çağırır və deyir ki, Həsənov üçün hər şeyi saxlayın, fərdi maşını, təchizatı və yenə nə varsa hamısını. Mən öz kabinetimi Mustafayevə təhvil verdim, özüm isə Səmədovun kabinetini ilə yanaşı olan bir otağa keçdim. O, şöbə müdürü idi, mən isə onun müavini idim. Ancaq o, şöbənin bütün məsələlərini mənimlə razılaşdırırdı. Bağirov da məni unutmurdu. O, məni tez-tez yanına çağırır və ayrı-ayrı tapşırıqlar verirdi, onu mənim əmək haqqımın az olması da çox narahat edirdi. O, soruşdu ki, indi nə qədər alırsan? Mən dedim ki, 3.500 manat. O, dedi ki, bu azdır. O, mənim əmək haqqımı artırmaq üçün hər cür yol axtarırdı. Mənə təklif etdi ki, əvəzçiliklə "Bilik" cəmiyyətinin məsul katibi işləyim, hətta cəmiyyətin o zamankı katibi Vahid Hacıyevə də bu barədə demişdi.

Bağirov mənim əmək haqqım sarıdan sakit ola bilmirdi. Bir dəfə o, mənə MK-nın Təşkilat şöbəsinin müdür müavini vəzifəsini təklif etdi. Mən yenə imtina etdim. Bir dəfə də mənə dedi ki, MK-nın Elm şöbəsinin müdürü işləyən Vitali Səmədovla danış, əgər etiraz etmirsə, biz onu MK-nın ikinci katibi vəzifəsinə qabağa çəkək. Səmədovla danışdım... Axşam biz Bağirovun yanında idik." Səmədovu MK-nın ikinci katibi, məni isə Elm və mədəniyyət şöbəsinin müdürü təyin etdi."

Mir Cəfər Bağirovdan sonra, 1954-cü il mart ayının 9-da onun ən yaxın silahdaşlarından olan Həsən Həsənovu partiya işindən uzaqlaşdıraraq azmaaşlı muzey direktoru vəzifəsinə təyin etdilər.

Həyatının ən çətin məqamlarında dadına çatan M.C.Bağirovdan sonra M.Rəfilinin də tələş içərisində keçirdiyi günlər çoxaltdı.

1954-cü il aprel ayının 14-də Azərbaycan Sovet yazıçılarının ikinci qurultayı öz işinə başladı. Azərbaycan SYİ İdarə Heyətinin sədri Süleyman Rəhimov "Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və vəzifələri haqqında" məruzə etdi. Məruzədən sonra çıxışlar başladı. Qurtlay nümayəndəsi, şərqşünas alim Mübariz Əlizadə xitabət küpsüsündən üzünü Mikayıl Rəfiliyə tutdu: **"Yazıçıları tanımamış sən onlardan doktorluq dissertasiyası yazmısan. Bizə bu gün müharibə hazırlayan Körpülüzadəyə əsərinə 27 dəfə diz çökmüsən! Sən Sovet şərqşünaslığını dırnaqarası şərqşünaslıq adlandırmısan! Altı yerdə Türkiyə məcmuəsindən sitat gətirmisən!"**

Mübariz Əlizadə zaldakılara müraciətlə çıxışına davam edir: "Siz bilirsinizmi ki, necə oldu Mikayıl Rəfil elmlər doktoru adını aldı? Məlumatınız olsun ki, Azərbaycanda dörd alim Rəfilinin dissertasiyasına mənfi rəy vermişdi. Nəhayət Rəfil Tiflisdə müdafiə etdi. Çünki o, Bağirova müraciət etdi və Bağirov da alimlik dərəcəsinə layiq olmayan bir adamı doktor etdi. Beləliklə, Rəfil doktorluq kağızını alıb cibinə qoydu, arxasını da quldurlar kimi Bağirova bağladı..."

Siz bilirsinizmi ki, Rəfil 1952-ci ildə bizim fəxrimiz olan M.F.Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Ələkbər Sabir kimi yarıdıcılarımızı ləkələdi?! Rəfil guya indi daha yazmır. Yazmırsa - bu xoşbəxtlikdir. Amma bu o demək deyildir ki, Rəfil zərərsiz olmuşdur. Rəfil qeyri-qanuni olaraq professor adını almışdır. Onun yazılarına nəzarət etmək lazımdır və biz onun yazılarına mətbuatda nəzarət edə bilərik. Amma o girir sinfə, ağzına gələnı deyir... Buna artıq dözmək olmaz!"

Qurultayda çıxış edən digər tanınmış ədəbiyyatşünas və tənqidçilər də "ədəbiyyat tənqidçilərinin arasında burjua estetikizminin tərəfdarı" Mikayıl Rəfilini "ifşa" etdilər.

Qurultayda Mikayıl Rəfili də çıxış etdi. Bu onun Azərbaycan yazıçıları və ədəbiyyatşünasları qarşısında son sözü idi.

Mikayıl Rəfili: Əlbəttə, mən MəmmədCəfər Cəfərovun çıxışı barədə daha ətraflı danışa bilərdim, çünki o, mənim barəmdə çox danışdı, həm də çox kəskin və qatı boyalarla, ən başlıcası isə mənim 25 il bundan əvvəl yazdığım məqalələrdən danışdı, əlbəttə bu çox yaxşıdır. O öz çıxışlarında eyni sözləri təkrar edir, həm də çox vaxt təhrif olunmuş şəkildə. 25 il bundan əvvəl baş vermiş hadisələrdən danışarkən o, bir məsələni xatırlamağı unudur. Unudur ki, pantürkizm və iftiraçılara qarşı Rəfili mübarizə aparmışdır.

Sədr (Mirzə İbrahimov)- Rəfili yox, partiya. Pantürkistlərə və bütün düşmənlərə qarşı aparılan mübarizəyə Kommunist Partiyası başçılıq etmişdir. Belə məsələlərdə səhv etmək olmaz. Partiyamızın gördüyü işləri öz adına çıxmaq olmaz. Mən sizin sözü-nüzü kəsməyə məcburam. Səbəbi də budur ki, belə səhvlər yol-verilməzdir.

Mikayıl Rəfili (sözüünə davam edir) - MəmmədCəfər Cəfərovun bəhs etdiyi diskussiya və bir həftə davam edən diskussiya Rəfilinin məqaləsinə həsr olunmuşdur. Lakin M.C.Cəfərov bir məsələni unudur ki, Rəfilinin sitat gətirdiyi sözlər Sovet nəşriyyatı tərəfindən buraxılmışdır. Həmin illərdə bu barədə təkcə Rəfili deyil, adı Rlexanovun adı ilə yanaşı çəkilən Lunaçarski də "İncəsənət və marksizm" silsilə məqalələrində bəhs etmişdir. **Əlbəttə, bütün bunlar Lunaçarskinin səhvi idi, elə mənim də səhvim idi. Lakin indi milçəkdən fil qayırmaq düzgün deyildir. Məmməd Cəfər Cəfərov unudur ki, 1929-cu ildə mən insitutda oxuyurdum, ikinci kurs tələbəsiydim və "türk" sözü mənim üçün "azərbaycanlı" demək idi. M.C.Cəfərov kobud səhvlər buraxmaqla, qədim Şərq mədəniyyətini unutmağa başlamışdır. Amerika mətbuatının görkəmli rəhbəri jurnalist Vaşinqtonu Vaşinqton şəhəri ilə dolaşmaq salmışdır. M.C.Cəfərov iddia edir ki, XX əsr Azərbaycan poeziyasında konstruksivizm olmamışdır. Və Rəfili bütün bunları həmin illərdə yaxın əlaqə saxladığı başqa şəxslərdən əxz etmişdir.**

Söz yox ki, Rəfili 25 il əvvəl də, sonralar da bir çox kobud səhvlərə,

dolaşılığa, çaşqınlığa yol vermişdir və bütün bunlar barədə çox danışılmışdır. Lakin M.C.Cəfərovun qurultayın diqqətini ciddi yaradıcılıq məsələlərindən yayındırmasına və hər dəfə özünün də, başqalarının da əvvəllərdə dəfələrlə danışdıqlarını təkrarlamasına nə lüzum vardır?

Stalin yoldaşın əsərinə həsr olunmuş çıxışlarım haqqında, bu problemlərin əhəmiyyəti haqqında məsələyə gəldikdə, mən bu barədə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının iki sessiyasında çıxış etmişəm. Mənim məqalələrim bütün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Stalin yoldaşın əsərinə həsr edilmiş yeganə məqalələrdir. Bunlar haqqında da onlarla yazı dərc olunmuş və yüz dəfələrlə danışılmışdır.

Mənim toxunduğum məsələlər prinsipial xarakter daşıyır. Çar gizli polisinin agentı olmuş və Bakı sosial-demokrat təşkilatının dəstəsi tərəfindən məhv edilmiş fitnəkar Musəvi ilə əlaqədar bir neçə kəlmə demək istəyirəm. MəmmədCəfər onu Azərbaycan proletar ədəbiyyatının banisinə çevirmiş və Azərbaycanın Qorkisi adlandırmışdır.

Sosializm realizmi şəraitində imkan verilməlidir ki, tənqid olunan şəxs mətbuatda çıxış edərək düzgün saydığı mövqeyini müdafiə edə bilsin. Mən bunda pis bir cəhə görmürəm. Məsələləri ədalətlə, hay-küysüz və qalmaqalsız, canlı, coşqun elmi mübahisə yolu ilə həll etmək lazımdır.

Otuz dördüncü ilin avqustunda Sovet yazıçılarının birinci Ümumittifaq qurultayı açıldı. Qurultayda Azərbaycan yazıçılarının nümayəndələri - Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Cəfər Cəbbarlı və mən iştirak edirdik. Cəbbarlı yeni adamlardan danışdı, mən isə Buxarinin əleyhinə çıxış etdim. O vaxtdan iyirmi il keçmişdir. Bir çox dəyişikliklər baş vermişdir. Bizim irəliləyişlərimizin canlı şahidləri burda iştirak edirlər. Azərbaycanın siması dəyişmişdir. Böyük Kommunist partiyasının rəhbərliyi altında insanlar Sovet İttifaqı xalqlarının qardaş və dost ailəsində xoşbəxt həyata qədəm qoymuşlar. Azərbaycan Sosialist Respublikası öz layiqli yerini tutmuşdur. Azərbaycan xalqının mənəvi siması da dəyişmişdir. Dünyanın sosialistcəsinə duyumu insanın həyata münasibətiin dəyişir, şairin gözəlliyə və qadının fiziki gözəlliyinə münasibətiin və təsəvvürünü də dəyişir.

Səməd Vurğunun Bəsti obrazı zəhmətkeş Sovet qadınının obrazıdır. Səməd Vurğun kimi şairlər bizim poeziyamızda çoxdurmu? Təəssüf ki, azdır.

Partiyamızın və sovet dövlətimizin banisi haqqında Rəsul Rza'nın poetik povesti maraqlıdır.

Qüdrətli şairlərimizin çox olmasına baxmayaraq, poeziyamız geri qalır. Puşkinlə bir sırada dayana biləcək şairlərimiz hələ çox azdır.

Son illər Süleyman Rüstəm və başqaları bir sıra yaxşı şeirlər yazmışlar. Lakin onlar real həyatı təsvir etməyə müvəffəq ola bilmirlər.

Çıxışımın axırında demək istəyirəm ki, düşmən ünsürləri bizə böyük ziyan vurmuşlar. Nəriman Nərmanovu ləkələmişlər. Nərimanovun nüfuzunu bərpa etmək vaxtı çatmamışdır mı?

Mən işləmək istəyirəm və işləyəcəyəm. İndi mən monoqrafiyalar üzərində çalışıram. Azərbaycan sovet ədəbiyyatına dair kitablarıma düzəlişlər edirəm. Ümid edirəm ki, ciddi səhvlərimi aradan qaldıracağam.(Sürəkli alqışlar)".

1956-cı il sentyabr ayında Mikayıl Rəfili "düşmən ünsürlərin ləkələdiyi" başqa bir ziyalımızın - Hənəfi Zeynalının "nüfuzunu bərpa etmək məqsədilə" Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə gəlmiş, "keçmiş eser, əksinqilabçı, trotskiçi" kimi 1937-ci ildə represiya qurbanı olmuş köhnə dostunun müdafiəsinə mərdi-mərdanə qalxmışdır. Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin arxivində tanış olduğum bir sənəddə deyilir: "Ali məktəb professoru Mikayıl Həsən oğlu Rəfili bizə yazılı ifadə vermişdir ki, o, Hənəfi Baba oğlu Zeynalını həqiqətən uzun illərdən bəri yaxından tanıyır və onu namuslu və pak bir kommunist kimi səciyyələndirir.

***SSRİ Baş Hərbi Prokurorluğunun əməkdaşı
Podpolkovnik V.Plexanov
22 sentyabr 1956-cı il "***

Əyilməz insan Azərbaycan yazıçılarının qurultayının xitabət kürsüsündən bəyan etdiyi vədlərə əməl edərək, 1956-cı ildə "Nəriman Nərimanov" və 1958-ci ilin əvvəllərində "Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş" kitablarını yazıb çap etdirdi.

Həmin ilin aprel ayının 25-də onun 53 yaşı tamam oldu. Axşam xudmani süfrə arxasında doğmaları əyləşmişdi: gözlərinin işığını itirmiş 84 yaşlı anası Həyat xanım, 46 yaşlı arvadı Zoya xanım və 10 yaşlı qızı Selcan. Qızı, sədaqətli ömür-gün yoldaşı Mikayıl Rəfilini bərk-bərk qucaqlayıb öpdülər, o isə diz çöküb ağbirçək anasının nurunu itirmiş gözlərindən öpdü. Yenə "şairliyi başına vurdu".

*Bəzən ayilir başım yerə,
Alnıma nöqtə qoymaq üçün uzanır barmaq.
Tənqidçilər mənə düşmən və mürtəcə.
Burjua və masqalı
Bir musavat əsgəri
Deyə-deyə yordular məni.
Ancaq yenə uzananda əlim tapançaya,
Baltalayır sol əlim sağ əlimi.
Və hər zaman dirçəlib yenidən
Təkrar olunur bir misra türkülərimdən:
Bu gün sevməsələr də, yarın sevərlər məni...*

Mikayıl Rəfilə dünyaya gəldiyi gün dünyasını dəyişdi. Matəm karvanı API-nin qarşısından baş aldı, Fəxri Xiyabanın yanından yuxarı qalxdı...

Mərhumun qırxı çıxandan sonra Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri Mehdi Hüseyn 1958-ci il avqust ayının 9-da rəhmətliyin bədxahlarından xəbərsiz Mərkəzi Komitəyə aşağıdakı məktubu göndərmişdir:

AZƏRBAYCAN KP MK KATİBİ İ. MUSTAFAYEV YOLDAŞA

Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının Rəyasət heyəti mərhum professor - tənqidçi - ədəbiyyatşünas Mikayıl Həsən oğlu Rəfilinin ailə üzvlərinə təqaüd təyin edilməsi haqda sərəncam vermənizi xahiş edir. Mərhumun ailə üzvləri:

1. Anası - Rəfilə Həyat Əliqulu qızı (1874-cü ildə anadan olmuşdur, gözləri görmür)
2. Arvadı - Rəfilə Zoya Georgievna (1912-ci ildə anadan olmuşdur)
3. Qızı - Rəfilə Selcan Mikayıl qızı (1948-ci ildə anadan olmuşdur)

M.Rəfilinin ailəsi Bakı şəhərində Fioletov küçəsi ev nömrə 6 - da yaşayır. (tel.- 3-76-21)

Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının sədri Mehdi Hüseyn.

Məktub dörd gündən sonra Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İmam Mustafayevə təqdim edilmiş və məktubun aşağısına "na byuro" dərkənarını yazmışdır. On gündən sonra, 1958-ci il avqustun 19-da MK Bürosunda məsələyə baxılmış, məsələnin həlli Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə həvalə edilmişdir. Vaxtilə Mir Cəfər Bağirovun baş çəkdiyi mənzilə rəhbər işçilərdən ayaq basan olmamışdır. Avqustun 23-də MK-nın birinci katibi İ.Mustafayevin deyil, M.C.Bağirovun qondarma məhkəməsinin hazırlanmasında "tarixi" rol oynamış ikinci katib Dmitri Yakovlevin imzaladığı məktub hazırlanmışdır:

"Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, vəfat etmiş professor M.Rəfilinin ailəsinə pensiya verilməsi imkanlarına baxsın".

Baxılmamışdır. Mikayıl Rəfilinin qələm dostlarının "dvoryan" adlandırdıqları Həsən bəyin səksən dörd yaşlı, gözlərinin nuru-

nu itirsə də xanım-xatınlığını saxlamış zövcəsi bir dəriyə-sümüyə dönərək ciyərparasının yanına köç etmişdir.

Bir çoxları bilmir ki, Mikayıl Rəfilinin əbədiyyət yuxusuna daldığı qəbiirstanlıqda onun xilaskarının 24 yaşlı şəhid oğlu - Cahangir Mir Cəfər oğlu Bağirov uyuyur. Əsl kişi ömrünü yaşadanları Ana torpaq birləşdirir.

SON.

2006-2011-ci illər

Dizayner: *Aynur ƏSGƏRLİ*

Çapa imzalanmışdır: 04.06.2011

Kağız formatı: 60x90 1/16

H/n həcmi: 8,75 ç.v.

Sifariş:

Sayı:

Kitab «ADİLOĞLU» nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202

Tel.: 418 68 25, 433 00 43; (050) 593 27 77

Web: www.adiloglu.az;

E-mail: adiloglu2000@gmail.com

